

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA MUSUL VİLAYETİ'NDE İNGİLİZ YÖNETİMİNİN KURULMASI

İhsan Şerif KAYMAZ*

19. yüzyılın sonlarından başlayarak, emperyalist devletlerin sömürgelerinde uyguladıkları yönetim tekniklerini değiştirmeye başladıklarını görüyoruz. Bu devletlerin öncüsü konumunda olan "üzerinde güneş batmayan" Britanya İmparatorluğu, bu sürece de öncülük etmiştir. Askeri işgale dayanan doğrudan sömürgecilik yerine, işbirlikçi yerel yöneticilerin kullanılmasına dayanan dolaylı sömürgecilik yöntemini ilk uygulayan odur. Bunun, doğrudan sömürgeciliğe göre çok daha masrafsız ve kârlı olduğu anlaşılınca emperyalist devletler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, günümüze dek devam eden süreçte, dolaylı sömürgecilik yöntemini yaygın olarak uygulamaya başlamışlardır. Makalede, 1918–1925 yılları arasında Musul vilayetinde (bugünkü Kuzey Irak'ta) İngiliz yönetiminin kurulması anlatılmaktadır. Bu bağlamda İngiltere'nin karşılaştığı yörenin ve dönemin özgün koşullarından kaynaklanan zorluklar ve bunların ne şekilde aşılmaya çalışıldığı irdelenmiştir. Büyük ölçüde İngiliz arşiv belgelerine dayanılarak yapılan çalışmada 2003 tarihinde yayınlanan Yazarın Musul Sorunu başlıklı kitabından da yararlanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İngiltere, emperyalizm, Musul, Kürtler, Asuriler, Irak/Mezopotamya, Türkiye.

EMPERYALİZMİN DEĞİŞEN YÖNETİM TENİKLERİ

Birinci Dünya Savaşı başlarken İngiliz resmi çevrelerindeki egemen görüş, Britanya İmparatorluğu'nun gücünün ötesinde genişlediği, bu nedenle yeni toprak kazanımlarının riskli olacağı şeklindeydi.¹ Bu bağlamda Osmanlı topraklarının paylaşımı tereddüt konusu olmuştu. Sorun, belli bir bölgenin güç kullanılarak nasıl ele geçirileceği değil; nasıl elde tutulacaktıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasıyla edinilecek geniş toprakların belli bölgelerinde askeri güç konuşlandırılması hem çok masraflı olurdu, hem de bu durum süreç içinde yerel halkın tepkisine yol açardı. Bu ise, giderek daha fazla güç kullanımını ve daha fazla harcama yapılmasını gerektirirdi. Sonuçta, kaçınılmaz olarak geri çekilme seçeneği ile karşılaşılırdı. Britanya İmparatorluğu'nun, doğulu bir halk karşısında yenilgiye uğraması anlamına gelecek olan bu durum, İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan halklar için olumsuz bir örnek oluşturacağından tüm İmparatorluğun geleceği tehlikeye girerdi. Demek ki İngiltere, eğer İmparatorluğunu muhafaza etmek

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ CAB 27/1: British Desiderata in Turkey-in-Asia, 30.06.1915.

istiyorsa, askeri yöntemlerin dışında, siyasi ve ekonomik yöntemler de geliştirmeliydi.²

Aslında İngiltere'nin bu konuda zaten zengin bir deneyim birikimi vardı. 1880'lerden başlayarak emperyalist savaşıma yeni aktörlerin katılması İngiltere'yi özellikle Afrika kıtasında geniş sömürgeler edinmeye zorlamıştı. Sömürge topraklarının çok fazla genişlemesi farklı sömürgecilik yöntemlerinin geliştirilmesini gerektirmişti. Amerika kıtası ile Pasifik ve Uzakdoğu'daki bazı sömürgeler, buralara İngiliz göçmenler yerleştirilerek kolonileştirildikten sonra, mali ve ticari hegemonya altına alınmış, nihayet bunlara siyasi özerklik verilmişti. İngiliz danışmanlar tarafından yönlendirilen yerel yöneticilerce yönetilen bu ülkelerden, salt askeri gücün sağlayabileceğinden çok daha büyük kazanımlar, nispeten küçük harcamalarla elde edilmişti. Bu yöntem kullanılarak, düşman devletlerin sınırlarında onlarla doğrudan çatışma riskini ortadan kaldıracak şekilde tampon devletçikler kurulmuş, geniş bir ittifaklar ağıyla da İmparatorluğun stratejik öncelikleri güvenceye alınmıştı. Yöntem ilk kez Hindistan sömürgesinde 1857 ayaklanmasından sonra uygulanmaya konmuştu. O tarihten sonra ülke, iç işlerinde bağımsız olan ama dış ilişkiler alanında hiçbir yetkileri bulunmayan yerel-bölgesel liderlerce yönetilmeye başlanmıştı. Tüm yerel yöneticilerin yanında birer İngiliz danışman bulunuyordu. Yerli halkın ödediği vergilerle kurulan ve Hintlilerden oluşan büyük bir ordu, İngiliz subayların komutasında bu karmaşık yönetimsel yapının polis gücü işlevini görüyordu. Bu ordu, Hindistan dışında Çin, İran, Singapur, Hong-Kong, Mısır, Sudan, Uganda gibi yerlerde de İngiliz çıkarlarını korumakta kullanılıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda, özellikle Osmanlı cephelerinde kullanılan bu ordu, İngiltere Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü savaşı kazanmasında başlıca etken olmuştu. İngiltere kazanıyor, hesabı ise İngiliz İmparatorluğu adına cephelerde savaşan Hintliler canlarıyla ödüyorlardı. Bundan daha karlı bir iş olamazdı.

20. yüzyılın başında genişlemelerinin sınırına dayanmış olan emperyalist devletlerin amacı öncelikle ellerindekini korumak, etki alanları dışında kalan yerlere ise, *açık kapı* politikası ve *serbest ticaret* ilkesinden yararlanarak nüfuz etmektir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra doğrudan sömürgecilik yöntemlerinin kullanılmasını zorlaştıran iki büyük tehlike ortaya çıkmıştı: azgelişmiş ülkelerde yükselen ulusalcı akımlar ve Bolşevik devriminin ardından dünya-

---

² William Stivers, *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918–1930*, London/Ithaca, Cornell University Press, 1982, s. 19–20.

ya yayılan sosyalist düşünce. Emperyalizmin çıkarlarına hizmet edecek yerli elitleri kullanarak “milli” yönetimler kurmak, hem ulusalcılığın ve sosyalizmin olası tehlikelerini azaltacağı için, hem de daha ucuza mal olduğundan ötürü en uygun yöntemdi. Bu yöntemi hukuksal bir zemine oturtma gereksinimini karşılamak için bütünüyle emperyalist güçlerin denetiminde uluslararası bir örgüte gereksinim vardı.³ Milletler Cemiyeti bu amaçla kuruldu.

SÖMÜRGEÇİLİĞİ WILSON İLKELERİNE UYARLAMA ÇABALARI

Birinci Dünya Savaşı biterken, zaferin kazanılmasındaki payı nedeniyle ABD'nin önceliklerinin İtilaf Devletleri'nce göz ardı edilemeyeceği ve savaş sonrası düzenlemelerinin Wilson ilkelerine uygun olarak yapılacağı herkesçe biliniyordu. Bu, savaş sırasında kazanılan topraklarda doğrudan sömürge yönetiminin uygulanamayacağı anlamına geliyordu. Aslında Birinci Dünya Savaşı sonrası koşullarında, yukarıda açıklanan nedenlerle, doğrudan sömürge yöntemlerinin uygulanması akılcı da değildi. Sorun, sömürgeçiliğin yerine neyin konacağıydı. Bu belirsizlik, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılan topraklar açısından geçerliydi.

Kasım Bildirisi ve Kurulması Öngörülen Yönetim Şekli Üzerindeki Tartışmalar

8 Kasım 1918'de İngiltere ve Fransa, işgal edilen Osmanlı topraklarındaki halklara hitaben ortak bir bildiri yayınladılar. Bildiride, her iki ülkenin amacının, uzun süredir Türk boyunduruğu altında yaşayan halkların kurtarılması olduğu ileri sürülüyordu. Yerli halklara, kendi özgür seçimleriyle ve kararlarıyla kendi ulusal yönetimlerini oluşturabilmeleri ve bu yolla kurulacak yönetimlerin normal işlevlerini yerine getirebilmeleri için destek ve etkin yardım sağlanmasıyla yetinilecek, birtakım kurumların dayatılması söz konusu olmayacaktı.⁴

Sykes-Picot Antlaşması'nın yarattığı olumsuz etkiyi dağıtmayı ve Wilson ilkelerine uyum sağlamayı amaçlayan bu metin, İtilaf Devletleri'nin daha önce gerçekleştirdikleri tüm düzenlemelerle çelişiyordu. Bildiride daha ilk bakışta göze çarpan bazı belirsizlikler vardı. Örneğin, “halkın özgür seçim ve kararı” ile neyin kaste-

³ Stivers, a.g.e., s. 20–22.

⁴ Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record 1914–1956, Derl. J.[acob] C.[olleman] Hurewitz, Vol. II, New York, D. Van Nostrand Co., Inc., 1958, s. 30.

dildiği, “destek ve etkin yardım”ın ne anlama geldiği, bunun kapsam ve süresinin ne olduğu belli değildi.⁵ Bildirinin yayınlandığı gün İngiliz yetkililerinin Şerif Hüseyin’in iki oğlu Abdullah ve Zaid’e Aşağı ve Yukarı Mezopotamya’da yöneticilik önermeleri, bildiriye yerli halkların “kendi özgür seçim ve kararlarıyla kendi ulusal yönetimlerini oluşturacakları” vaadiyle açıkça çelişiyordu ve bu durum İngiliz hükümetinin samimiyetsizliğini ortaya koyuyordu. Nitekim Bağdat’taki İngiliz Sivil Komiseri Albay Arnold Talbot Wilson, bildiriye vaatlerin yerine getirilmesi durumunda Mezopotamya’daki tüm kazanımların yitirileceği ve bölgedeki İngiliz görevlilerin güvensizliğe sürüklenmeleri nedeniyle yönetimde zorluklar yaşanacağı uyarısında bulunurken,⁶ İngiliz yönetiminin Doğu İşleri Sekreteri Gertrude Bell, hükümetinin politikasını “çelişkili”, “belirsiz” ve “dürüst olmayan” sözcükleriyle niteliyordu.⁷

Aslında, Kasım Bildirisi’nde ne söz verilmiş olursa olsun, Mezopotamya’da etkin bir İngiliz denetimi kurulması gerektiği konusunda Londra’daki hükümet ile Bağdat’taki işgal yönetiminin yetkilileri arasında herhangi bir görüş ayrılığı bulunmuyordu.⁸ Sorun, denetimin yöntemi konusundaydı. Uluslararası koşullar ne ilhaka, ne de Bağdat’taki yetkililerin önerdiği türden resmi bir himayeye olanak veriyordu. Hükümete göre Mezopotamya’da, 1882–1914 yılları arasında Mısır’da uygulanana benzer dolaylı bir yönetim biçimi hayata geçirilmeli, yani görünürde yerli bir yöne-

---

⁵ Paul C. Helmreich, *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Columbus, Ohio State University Press, 1974, s. 9; Jukka Nevakivi, *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*, Londra, Athone Press, 1963, s. 82; Briton Cooper Busch, *Britain, India and the Arabs (1914–1921)*, Los Angeles, University of California Press, 1971, s.198–200, dn. 71–75; Henry A. Foster, *The Making of Modern Iraq: A Product of World Forces*, Londra, Williams and Norgate Ltd., 1939, s. 67–68.

⁶ L/P-S/10/781, P.4722–5104: Wilson → Montagu, Bağdat, 16, 17, 20.11.1918.

⁷ Nevakivi, a.g.e., s. 83–84.

⁸ CAB 27/24: Minutes of the 39th Meeting of the Eastern Committee, 27.11.1918, “Policy in Arabia,” Note by Indian Office; FO 371/4149, W 44/144: Wilson → Montagu, Bağdat, 21, 22.07.1919; H. V. F. Winstone, Gertrude Bell, Londra, Jonathan Cape, 1978, s. 215; Arnold Talbot Wilson, *Mesopotamia, 1917–1920: A Clash of Loyalties. A Personal and Historical Record*, Londra, Oxford University Press, 1931, s. 104, 109, 117–118; Busch, a.g.e., s. 275, 301–302; Philip Willard Ireland, *Iraq: A Study in Political Development*, Londra, Jonathan Cape, 1937, s. 136–139; Peter Sluglett, *Britain and Iraq, 1914–1932*, Londra, Ithaca Press, 1976, s. 23, 26, 34–38; Nevakivi, a.g.e., s. 83–85, 136.

tim olmalı ama ülke, İngiliz danışmanlarınca yönetilmeliydi.⁹ İş, uygun yönetim formülünü bulmaktaydı. Bu sorun manda sisteminin geliştirilmesiyle aşıldı.

Manda Sistemi

Savaştan yenilgiyle çıkan devletlerden ayrılacak ülke halklarının, kendi kendilerini yönetecek düzeye gelene dek, galip devletlerce vekâleten yönetilmelerini öngören manda sistemi, sömürgeciliğin kötü adını ve uygulamalarını gizlemek ve ona günün koşullarına uygun bir görünüm vermek amacıyla geliştirilmiştir. Güney Afrikalı General Jan C. Smuts'un formüle ettiği bu yöntemle ilgili kurallar, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın 22. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre "modern dünyanın zor koşullarında kendi kendilerini yönetmekten aciz" halkların refah ve gelişmeleri, "kutsal bir uygarlık görevi" olarak, "kaynakları, deneyimleri ve coğrafi konumları bu sorumluluğu yüklenmeye uygun olan ve bunu kabul eden gelişmiş uluslara" emanet edilecekti. Bu "kutsal görev" *mandataire* (vekil) sıfatıyla Milletler Cemiyeti adına yerine getirilecekti. İlgili halkların gelişme derecelerine, ülkelerin coğrafi durumlarına ve ekonomik koşullarına göre üç tür manda belirleniyordu. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan halklar, kendi kendilerini yönetmeye en yakın durumda bulunanlar olarak kabul ediliyor ve bunlara A tipi manda deniliyordu.¹⁰

Manda, Avrupa'nın uyguladığı doğrudan sömürgecilik anlayışına karşı olduğunu ileri süren ABD'nin baskısıyla geliştirilmiş bir yöntemdir. Bu sayede ABD, düzeni, güvenliği ve istikrarı Avrupalılarca sağlanacak olan ülkelere, açık kapı politikası ve serbest ticaret ilkesini kullanarak, sermayesi ile yerleşecek; böylece, savaşın kazanılmasına yaptığı katkıyı ekonomik kazanca dönüştürebilecekti.

Musul'un Statüsü Sorunu

1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması'yla Musul Fransız etki alanına bırakılmıştı. Bunun nedeni, Doğu Anadolu'da kurulması öngörülen Rus etki alanı ile sınırdaş olmaktan kaçınan İngiltere'nin, Fransa'yı bir tampon olarak kullanmak istemesiydi. Ancak Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya sahneden çekildiğine göre, İngil-

---

⁹ FO 371/5227, E 7459/2719/44: Montagu → Wilson, Londra, 28.11.1918; Wilson, a.g.e., s. 110–111, 114, Busch, a.g.e., s. 279.

¹⁰ Mehmet Gönübol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma*, 3. B., Ankara, A. Ü. S. B. F. Yay., 1975, s. 108–110.

tere açısından Musul'u Fransa'ya bırakma gereksinimi ortadan kalkmıştı. Üstelik savaş sırasında yaşamsal bir ürün haline gelen ve bölgede bol miktarda bulunan petrol, vilayetin mutlaka İngiliz etki alanına alınmasını gerektiriyordu. Ekim 1918'de İngiltere, Fransa'ya bu yönde bir nota vermiş,¹¹ Aralık ayında ise, Londra'da bir araya gelen Lloyd George ve Clemenceau, pazarlık sonucunda anlaşmaya varmışlardı. Buna göre Fransa, Musul petrollerinden kendisine pay verilmesi karşılığında, Musul'un İngiliz etkinlik alanına devrini kabul etmişti.¹²

Bağdat'taki İngiliz işgal yönetimi stratejik ve ekonomik gerekçelerle, Musul vilayeti ile Bağdat ve Basra vilayetlerinin bir bütün olarak Mezopotamya'da kurulacak devletin içinde yer alması gerektiğini savunuyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise, Musul'un hukuksal statüsü üzerindeki belirsizlik bütünüyle ortadan kalkmadan, yani Fransa, Musul üzerinde Sykes-Picot Antlaşması'ndan kaynaklanan haklarından kesin olarak ve resmen vazgeçmeden hiçbir idari düzenleme yapılamayacağını bildirdi.¹³ Aslında Osmanlı Devleti'yle henüz barış antlaşması imzalanmamış olması da, işgal altındaki Osmanlı topraklarının, o arada Musul'un hukuksal statüsünü belirsiz kılıyordu. Ancak bu durum İngiliz Dışişlerince hiç dikkate alınmıyordu. Çünkü Bâb-ı Âli'nin itiraz edebileceği düşünülüyordu.

Düzenin Sağlanmasında Karşılaşılan Güçlükler

Mezopotamya genelinde ve Musul vilayetinde yönetsel bir düzen oluşturulmasıyla ilgili asıl zorluk, ülkenin hukuksal statüsündeki belirsizlikten değil, toplumsal yapının niteliğiyle ilgili iç dinamiklerden kaynaklanıyordu. Bu konuda en gerçekçi saptamaları, aynı zamanda döneminin en yetkin Ortadoğu uzmanlarından olan ve ömrünün büyük bölümünü bölgeyi incelemekle geçiren

¹¹ FO 406/40: R. Cecil → Pichon, Londra, 8.10.1918. Correspondence Respecting Eastern Affairs.

¹² Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913–1923*, New York, Howard Fertig Inc., 1966, s. 212; David Fromkin, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East 1914–1922*, Londra, Penguin Books Ltd., 1991, s. 375; Nevakivi, a.g.e., s. 86–91; George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, 2.B., Ithaca, New York, Cornell University Press, 1958, s. 73; Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East 1914–1956*, Londra, The John Hopkins Press, 1963, s. 50–51; Henry Harford Cumming, *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East: The Decline of French Influence*, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1986, c. 1938 (Oxford University Press), s. 59, 62–65.

¹³ Busch, a.g.e., s. 273–274.

Gertrude Bell yapmıştır. 1908 devriminden hemen önce, Musul'a gelen ve devrimin bölgedeki sonuçlarını inceleyen Bell, Musul'u, yüzlerce yıldır zengin ve güçlü Arap ailelerinin yönettiği bir kent olarak tanımlamaktadır. Devrimden sonra merkezin etkinliği artmış olsa da, anayasal düzenin yaşamın temel dinamiklerini değiştirebileceğinden kuşkuludur. Çünkü baskı ve zor yoluyla elde ettikleri güç ve serveti korumaya kararlı olan yerel iktidar sahipleri, bu konumlarını dış güçlerin tehditlerine karşı koyacaklardır. Bell'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki varlığı yazılı kurallara değil, yazılı olmayan yasalara, yönetim ilkelerine ve çok uzak bir geçmişten gelen boyun eğme alışkanlığına dayanmaktaydı. Osmanlı düzeninin bölgedeki etkin unsurları valiler ya da askeri komutanlar değil, köy ağaları aşiret şefleri ve yerel seyitlerdi. Bunlar ise, güçlerini ne Sultan'dan ne de Anayasadan alıyorlardı. Onların sahip oldukları toplumsal gücün kaynağını, halkın gündelik yaşamını düzenleyen ve kuşaklardan süregelen özgün ilişki kalıpları oluşturuyordu. Bell, bölgenin gelişmişlik düzeyinin İngiliz tarihiyle karşılaştırıldığında, henüz *Magna Carta*'nın bile gerisinde, olsa olsa *Moot Court* aşamasında bulunduğu saptamasını yapıyor ve Arap ulusu diye bir şeyden söz etmenin olanaksız olduğunu ileri sürüyordu. Bu denli geri kalmış bir topluma gelişmiş kurumları dayatmaya kalkışmak olumsuz sonuçlar yaratırdı. İletişim olanaklarının yaygınlaşması, halkın aydınlanması ve güçlü bir merkezî otoritenin kurulması mevcut toplumsal yapıyı zaman içinde çözecekti; ama bu çok uzun ve zor bir süreci gerektirmekteydi. Dolayısıyla Bell'e göre, kurulması öngörülen İngiliz yönetimi bu analize uygun olarak ve mevcut yapıyla uzlaşacak biçimde örgütlenmeliydi.¹⁴ Bell'in öngörülerini dikkate alan Wilson, Dışişleri Bakanlığı'nın uyarılarını göz ardı ederek, Musul vilayetinde doğrudan Bağdat'taki merkeze bağlı bir yönetim oluşturdu.¹⁵

Türk ordusu çekilirken Türk memurlar da onlarla birlikte gitmiş, giderken de tüm resmi belge ve kayıtları imha etmişlerdi. Yerli nüfus içinde Türk memurların boşluğunu doldurabilecek nitelikte hemen hiç kimse yoktu. Bu yüzden İngilizler, Hintlileri kullanarak

---

¹⁴ Gertrude Bell, *The Basis of Government in Turkish Arabia*, 1916'dan aktaran Elie Kedourie, *England and the Middle East. The Vital Years: 1914–1921*, Londra, Bowes and Bowes Publishers Ltd., 1956, s. 199–201; Gertrude Bell, *The Arab of Mesopotamia*, Basra, 1917, s. 11–12, 21; *The Letters of Gertrude Bell*, Vol. II, Ed. Florence Bell, Londra, Ernest Benn, 1927, s. 464.

¹⁵ Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq 1900 to 1950: A Political, Social and Economic History*, 3.B., Beyrut, Oxford University Press, 1968, s. 102, 107; Sluglett, a.g.e., s. 34–35; Ireland, a.g.e., s. 186.

ve hem merkez, hem de taşra örgütlerinde Türklerin uyguladıkları yönetim, toprak ve vergi sistemlerini aynen koruyarak örgütlenmeye çalıştılar. Sancak ve livalar eyalet adıyla yeniden düzenlendi. Irak genelinde on-altı eyalet oluşturuldu. Bunlardan Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye Musul vilayetindeydi. Kaza ve nahiyelerde Osmanlı dönemindeki yapılanmaya hiç dokunulmadı. Her eyalete, Bağdat'taki Sivil Komiser'e bağlı olan ve eyaletin her türlü yönetsel, parasal ve hukuksal işlerinden sorumlu olan birer siyasi görevli atandı. Musul'da G. E. Leachman, Kerkük'te S. H. Longrigg, Süleymaniye'de ise E. W. C. Noel işgalin ardından siyasi görevli olarak göreve başladılar. Eyalet merkezlerinde, yerel ileri gelenlerle memurların yer aldığı ve başkanlığını siyasi görevlilerin yaptığı eyalet konseyleri oluşturuldu. Belli sayıdaki kazaların sorumluluğu eyalet merkezindeki siyasi görevlilere bağlı olarak faaliyet gösteren siyasi görevli yardımcılara verildi. Bunlar, aşiretler hakkında bilgi toplamak, halkla iyi ilişkiler kurmak, yönetime bağlılığını sağlamaya çalışmak ve vergi toplamakla görevliydi. Kaza ve nahiyelere yerel aşiret şefleri arasından birer kaymakam ve nahiyeye müdürü atandı.¹⁶

Halkın Tepkisi ve “Plebisit”

İngiliz işgaline Musul halkının tepkisi genelde olumsuzdu. Hıristiyan halk, Fransız Katolik misyonerlerinin yıllardır süren etkisi altındaydı ve Fransız yönetimi altına girme beklentisi içindeydiler. Sykes-Picot Antlaşması ile Musul vilayetinin Fransa'nın payına bırakılmış olması da bu beklentilerini körüklüyordu. Çoğunlukla Türklere yakınlık duyan Müslüman halk ise Türk yönetimine geri döneceği umudunu taşıyordu. Genelde bir tereddüt söz konusuydu; çünkü Türk yönetimine dönme isteğinin açığa vurulması da; Türklerin geri dönmeleri olasılığı karşısında İngilizlere bağlılık bildirilmesi de tehlikeli olabilirdi.¹⁷

İngilizler halkın desteğini kazanabilmek için propaganda çalışmalarına hız verdiler. Bu amaçla işgalin hemen ardından, vilayetin başlıca merkezlerinde gazete çıkarmaya başladılar. Musul'da

¹⁶ FO 371/4149, W 44/120301: “Mesopotamia Administrative Record during British Occupation,” Memorandum by Political Department, India Office, 20.08.1919; FO 371/5069, E 12856/11/44: “Administration Report on the Arbil Division for the Year 1919,” by W. R. Hay, 19.10.1920; “Administration Report on the District of Keui Sanjaq for the Year 1919,” by W. R. Hay, 19.10.1920; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050, Precis of Affairs in Southern Kurdistan During the Great War; Longrigg, a.g.e., s. 108–112.

¹⁷ FO 371/4149, W 44/120301; Longrigg, a.g.e., s. 94–95.

El-Musul, Kerkük'te *Necme* adlı gazeteler yayına başladı. Başlangıçta her iki gazete Arapça olarak yayınlanırken, kısa bir süre sonra Kerkük halkının isteği ile *Necme* gazetesinin yayını Türkçe olarak sürdürüldü. Süleymaniye'de ise 1919 yılında Kürtçe olarak *Pişkevtin* (İleri) adlı bir gazetenin yayınına başlandı. Önceleri İngiliz propagandası yapan bu gazeteler, Türk etkisinin giderek artması karşısında Türk karşıtı yayınlara ağırlık vermeye başladılar.¹⁸

Londra, Mezopotamya'da oluşturmayı tasarladığı düzene yasal bir zemin hazırlamak amacıyla bir plebisitle halkın eğilimlerinin belirlenmesine karar verdi. Wilson'a gönderilen yönergede halka üç soru sorulması isteniyordu: 1) Musul'un kuzey sınırından körfeze değin uzanan ve üç vilayeti içine alan topraklarda İngiliz vesayeti altında bir devletin kurulmasını destekliyorlar mı? 2) Eğer destekliyorsalardı bu devletin bir Arap emiri tarafından yönetilmesini istiyorlar mı? 3) Eğer istiyorlarsa emir olarak kimi yeğliyorlar?¹⁹

Yönergeyi alan Wilson, siyasi görevlilere gerekli emirleri verdi. Buna göre, İngiliz yönetimi ile işbirliği yapan kişiler aracılığıyla kamuoyu görüşünün hangi çizgide oluştuğu belirlenecekti. Genel eğilimin istenilen yönde olduğu anlaşılırsa, siyasi görevliler, halkı temsil ettikleri varsayılan yörenin ileri gelenleriyle toplantı düzenleyerek onlara topluca görüşlerini soracaklardı. Oylama ne bireysel, ne de gizli olacaktı. Resmi üniformalı İngiliz görevlilerinin düzenleyeceği toplantıya katılması istenen şeyhler, şefler ve seyitler kuşkusuz kendilerinden ne istendiğini bileceklerdi. Elde edilen "tatminkâr" yanıtlar tutanakla saptanarak merkeze gönderilecekti. "Tatminkâr" olmayan yanıtlar kayda alınmayacaktı. Eğer kamuoyu görüşünün istenen çizgide oluşmadığı, istenmeyen görüşlerin ağırlık kazandığı ya da görüşlerin kesin biçimde farklılık taşıdığı anlaşılırsa, Bağdat durumdan bilgilendirilmekle yetinilecek, toplantı yapılmayacaktı.

"Tatminkâr"(!) yanıtların derlenmesiyle 1918 yılının sonuna doğru açıklanan sonuçlar, doğal olarak tam Wilson'un istediği gibiydi. Yani ilk soruya tüm halk, ikinci soruya yalnız Araplar olumlu yanıt vermiş; emirin kim olacağı konusunda ise Arap nüfus arasında belirgin bir isim ön plana çıkmamıştı. "Plebisit" sonuçla-

---

¹⁸ Qassam Kh. Al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Yay. Haz. İzzet Öztoprak, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999, s. 134-140; Longrigg, a.g.e., s. 110.

¹⁹ FO 371/5227, E 7459/2719/44: Montagu → Wilson, Londra, 28.11.1918.

rının, halkın, üç vilayeti kapsayacak bir devletin, etkin İngiliz denetimi altında kurulmasını istediğini ortaya koyduğu ilan edildi.²⁰

İNGİLTERE’NİN ÖZERK KÜRDİSTAN YARATMA ÇABALARI

“Kürdistan” Yaratma Kararı

Savaşın son günlerinde Arnold Joseph Toynbee, bırakışma taslağına son biçimini vermekte olan Mark Sykes’a hitaben kaleme aldığı bir andırıda, eğer Mezopotamya’da İngiliz yönetsel denetimi altında bir Arap devleti kurulacaksa, güvenlik açısından bunun kuzeyinde, tıpkı Hindistan’ın kuzeybatı sınır bölgesinde olduğu gibi (Afganistan kastedilmektedir) bir tampon devletin yaratılması gereğine değinerek, bölgede İngiliz koruması altında özerk bir Kürdistan devletinin oluşturulmasını önerdi. Toynbee’ye göre özerk Kürdistan, Küçük Zap’ın güneyinden başlayıp, kurulması öngörülen Ermenistan devletinin güney sınırına değin uzanacak bölgeleri içine almalıydı.²¹ Sykes da özerk bir Kürdistan’ın oluşturulması gereğine inanıyordu; ancak onun açısından Kürdistan’ın gerekliliği, Mezopotamya’da kurulacak Arap devletinin güvenliğinden çok, Ermenistan devletinin kurulabilmesinin buna bağlı olmasından kaynaklanıyordu.²² İngiltere’nin Kürdistan politikasının oluşumunda bu görüşler belirleyici olmuştur.²³ Curzon, ülkesinin Paris Barış Konferansı’nda izleyeceği stratejiyi açıkladığı 6 Ocak 1919 tarihli yazısında, Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde İngiliz koruması altında bir Arap devletinin ya da devletlerinin kurulması, Botan çayının güneyinde Kürt aşiretlerinin İngiliz yol göstericiliği altında özerk bir devlet oluşturmaları, Büyük Zap Vadisi’nde ise Nesturîlerin özerk bir yönetim kurmaları için çalışılacağını belirtmiştir.²⁴

²⁰ FO 371/5228, E 8483/2719/44: “British Policy in Mesopotamia,” Report by Major Hubert Young, 19.07.1920; FO 371/9149, E 2523/1985/44: New Age, Vol. XXXII, No. 14, 1.2.1923, s. 213–214; Busch, a.g.e., s. 279–280, 293–294; Ireland, a.g.e., s. 168–172; Longrigg, a.g.e., s. 116–117.

²¹ FO 371/3407: Toynbee → Sykes, Londra, 22.10.1918; David McDowall, A Modern History of the Kurds, Londra, New York, I.B. Tauris and Co., Ltd., 1997, s. 118.

²² Busch, *Mudros to Lausanne: Britain’s Frontier in West Asia, 1918–1923*, Albany, State University of New York Press, 1976, s. 182–183; McDowall, a.g.e., s. 118.

²³ Helmreich, a.g.e., s. 27.

²⁴ FO 371/4156, W 44/519: Curzon → Calthorpe, Londra 6.01.1919.

Kısaca İngiltere'nin planı, Musul vilayetini Mezopotamya'da İngiliz mandası altında kurulacak olan Arap devletine bağlayarak, vilayet içindeki Kürtlere ve Nesturlere İngiliz koruması altında özerklik tanımak, bu şekilde oluşturulacak özerk Kürdistan yönetiminin, zaman içinde güney-doğu Anadolu'daki Kürtleri de içine almak suretiyle İngiliz etkinlik alanının kuzeyinde tampon bir devlete dönüştürülmesiydi. Fakat kurulması tasarlanan Kürdistan devletinin nerede, nasıl, ne şekilde oluşturulacağını kimse bilmiyordu. Tartışmalar iki ismi ön plana çıkardı: Wilson ve Noel.

Mezopotamya'daki İngiliz etki alanının mutlaka Musul vilayetini kapsaması gerektiğini düşünen Wilson'a göre, Kürtlere özerklik verilmesi, İngiltere bölgeye bütünüyle yerleştikten ve Musul vilayeti Mezopotamya'ya dâhil edildikten sonra değerlendirilmeliydi. Bu değerlendirme yapılırken de, henüz aşiret düzeyinde yaşayan ve hem toplumsal, hem de coğrafi olarak aşırı ölçüde parçalanmış durumda bulunan Kürtlerin, kendi geleceklerini belirleme ve kendi kendilerini yönetme şanslarının olmadığı; zaten tarih boyunca da bunu başaramadıkları; eğer bir Kürdistan devleti kurulacaksa, bunun ancak bir dış gücün etkin desteği ve yardımıyla gerçekleşebileceği gibi hususlar göz önünde tutulmalıydı. Wilson, bir Arap yönetimi altında yaşamak istemeyen ve birleşmeleri de olanaklı olmayan Kürtleri kazanabilmek için, Musul vilayetinin doğusunda bir aşiretler konfederasyonu kurulmasını, kuzeyinde ise bir özerk Kürt devletçikleri kuşağı oluşturulmasını önerdi.²⁵

Wilson'un önerilerine karşı çıkan ve Kürtlere karşı büyük bir yakınlık duyan Siyasi Görevli Binbaşı E. W. C. Noel, Wilson'un tersine, Kürtlerin kendi kendilerini yönetebilecek yeteneğe sahip olduklarını düşünüyordu. Kürtlerin Araplara karşı derin düşmanlık beslediğini bildiğinden, kurulacak bir Arap devletinin içinde yer almalarına karşı çıkıyordu. Dolayısıyla Noel'e göre, Musul vilayeti, Mezopotamya'da kurulması öngörülen Arap devletinin dışında tutulmalıydı. Eğer bağımsız bir Kürt devleti kurulamazsa, Kürtler için en uygun çözüm, geniş bir özerklikle onları Türk yönetimi altında bırakmak olurdu. Noel, Kürtlerin içinde yaşadıkları coğrafi ve toplumsal koşulların birleşmelerine olanak vermediğinin farkındaydı. Bu yüzden, Güney Kürdistan, Merkezî Kürdistan ve Batı

---

²⁵ FO 371/3384, W 44/18424: Wilson → Montagu, Bağdat, 27.10.1918; L/P-S/10/781, P 4779: Wilson → Montagu, Bağdat, 30.10.1918; L/P-S/10/781, P 5516: Wilson → Montagu, Bağdat, 7.12.1918; Wilson, a.g.e., s. 116, 123, 127-132, 134, 143-144; Busch, Britain..., a.g.e., s. 274-275, 301-302; Helmreich, a.g.e., s. 27, 203-204; Nevakivi, a.g.e., s. 136; McDowall, a.g.e., s. 121.

Kürdistan olarak adlandırdığı üç ayrı siyasi oluşum öneriyordu. Güney Kürdistan'ın merkezi Süleymaniye olmalıydı. Merkezî Kürdistan, bir Kürt-Hıristiyan oluşumu olarak Musul kenti çevresinde kurulmalıydı. Batı Kürdistan'ın ise merkezi Diyarbakır olmalıydı.²⁶

Musul Vilayetinin Kürt Bölgelerini Denetim Altına Almanın Zorluğu

Vilayetin Kürtlerin yaşadığı dağlık bölgelerini işgal etmenin ulaşım ve iletişim yetersizlikleri nedeniyle askeri açıdan riskli olduğunu değerlendiren İngilizler, ellerindeki deneyimli istihbarat uzmanlarını kullanarak bu bölgeleri dolaylı biçimde denetim altına alma yoluna gittiler. Emperyalist politikaların uygulanması için özel olarak yetiştirilmiş olan bu istihbarat uzmanları, bölgede uzun süre yaşamış, yöre halkını tanıyan, onların dillerini ve geleneklerini bilen, halkla olduğu kadar, ağa, şeyh, seyit gibi aşiret önderleriyle de doğrudan ilişki kurma becerisine sahip, deneyimli ve yetenekli insanlardı.²⁷ Kendisi de bölgede uzun süre kalmış olan ve hem yöreyi, hem de halkı iyi tanıyan Albay Wilson, bu uzmanları siyasi görevli ve siyasi görevli yardımcısı sıfatlarıyla çeşitli Kürt merkezlerine atadı.²⁸

Vilayetin doğusunda nüfusun neredeyse tamamı Kürt'tü ve bunların Hıristiyanlarla etkileşimleri olmadığı için onlara karşı olumsuz duygular beslemiyorlardı. Kuzeyde ise nüfus karışık, Hıristiyanlarla etkileşim yüksek, buna bağlı olarak da Hıristiyan ve Batı karşıtlığı yoğundu. Kabaca Büyük Zap ile birbirinden ayrılan bu iki bölgede yaşayan Kürtler arasında hemen hiçbir bağlantı yoktu.²⁹ Durumun farkında olan İngilizler, her iki bölgede farklı yöntemleri uygulamaya koydular. Doğuda, aşiret şefleriyle işbirliği yaparak, onların kurulu düzenlerini desteklemek ve güçlendirmek yoluna gittiler. Aldıkları maddi ve moral desteğe karşılık olarak, aşiret şefleri de İngiliz işgal yönetiminin kararlarına uygun davranılmasını ve vergilerin toplanmasını sağlayacaktı. Kuzeyde ise, aşiretler arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak ve bunları kö-rükleyerek etkinlik kurmaya çalıştılar. Kullandıkları yöntem aşiretlerden birini –doğal olarak güçlü olanı– diğerlerine karşı destekle-

²⁶ FO 371/4149: Note by Political Officer, Sulaimaniyah, in Regard to the Political Status of Kurdistan.

²⁷ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; Busch, Mudros..., a.g.e., s. 183.

²⁸ FO 371/3385, W 44/187691: Wilson → Montagu, Bağdat, 9.11.1918.

²⁹ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050.

mek ve ödeneğe bağlanan *güvenilir* yerel şefler aracılığıyla bölgede *düzeni* sağlamaktı. Bu geleneksel Osmanlı yöntemiydi ve aşiretler arası anlaşmazlıklar hiç eksik olmadığı için her zaman etkili olmuştu.³⁰

Özerk Kürdistan Oluşturma Girişimleri

17 Nisan 1919 günü Curzon'un başkanlığında toplanan Bakanlıklar arası Doğu İşleri Komitesi, Wilson'un önerilerini kabul ederek ona, tasarladığı özerk Kürt devletçikleri kuşağını oluşturması için yetki verdi.³¹ Plan derhal uygulamaya kondu.

Şeyh Mahmut Uygulaması

Berzenci aşiretinin şefi olan Şeyh Mahmut, Türkler çekilirken, İngilizlerin desteğini sağlayarak bir Kürt yönetimi kurmayı tasarlamış ve bu amaçla daha 1917 yılının sonunda İngilizlerle ilişki kurmuştu. Onun bu tasarısı, İngiliz planlarıyla örtüşüyordu.³² Wilson'un, Süleymaniye'ye siyasi görevli olarak atadığı E. W. C. Noel'e verdiği yönerge, asker gönderme olanağı bulunmayan bölgede, yerel şeflerle işbirliği içinde düzeni sağlaması; bu amaçla Süleymaniye, Cencemal ve Halepçe'ye uygun göreceği atamaları yapması; şeflere İngiliz yol göstericiliği ve koruması altında bir aşiretler konfederasyonu oluşturmalarını telkin etmesiydi.³³ Noel göreve başlar başlamaz Şeyh Mahmut'u Süleymaniye valisi olarak atadı. Ona verilen görev, düzeni kurmak, tarım ve ticaretin güvenlik içinde yapılmasını, vergilerin düzenli olarak toplanmasını sağlamaktı.³⁴

1 Aralık 1918'de Süleymaniye'ye gelen Wilson, Noel'in düzenlediği ve 60 kadar aşiret şefinin katıldığı bir toplantıyla uygulamayı resmen başlattı. "Kürtler için Kürdistan" sloganıyla düzenlenen toplantıda, Wilson'un hazırladığı iki bildiri yayınlandı. İlkinde, tüm doğu halklarını Türk boyunduruğundan kurtararak onlara

³⁰ W. R. Hay, *Two Years in Kurdistan, Experiences of a Political Officer, 1918–1920*, Londra, Sedgwick and Jackson, 1921, s. 124–127; Sluglett, a.g.e., s. 116.

³¹ FO 371/5228, E 9020/2719/44: "Mesopotamia. Present Political Situation," Political Department, India Office, 28.10.1919; Montagu → Wilson, Londra, 9.05.1919.

³² FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; Wilson, a.g.e., s. 84–86.

³³ FO 371/3384, W 44/182755: Wilson → Montagu, Bağdat, 31.10.1918; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; FO 371/10824, E 1303/32/65: Turco-Iraq Frontier Commission, Further Answers to the Questionnaire Submitted to His Majesty's Government by the League of Nations Iraq Frontier Commission, 05.03.1925.

³⁴ Sluglett, a.g.e., s. 116.

bağımsızlıklarını kazandırmayı amaçlayan Britanya hükümetinin, Kürt halkının temsilcilerinin kendilerine İngiliz koruması sağlanması yönündeki istemlerinin kabul edildiği belirtiliyordu. İkinci bildiri ise, İngiliz korumasından yararlanabilmek için şeflerin, Bağdat'ta kurulması öngörülen Arap devletiyle birleşmeyi ve İngiliz emir ve tavsiyelerine uymayı kabul ettikleri; ayrıca, Şeyh Mahmut'u, Diyala ile Büyük Zap arasındaki bölgenin, yöneticisi olarak tanıdıkları ilan ediliyordu. İlk bildiriye Wilson da imzalamıştı; ikinciye ise, yalnızca aşiret şefleri imzalamıştı. Toplantıya katılan şeflerin önemlice bir bölümü Bağdat'ta kurulacak Arap yönetimine bağlanmaya karşı çıkarak doğrudan Londra'ya bağlanma istemlerini dile getirdiler,³⁵ ancak öylesine büyük bir yokluk ve sefalet içindeydiler ki, İngilizlerin yardım önerisini hangi koşulları içerirse içersin geri çevirebilecek durumda değillerdi. Sonuçta Wilson'un kaleme aldığı bildiriye imzaladılar.

Böylece, Wilson'un önerdiği aşiretler konfederasyonu, Şeyh Mahmut'un liderliği ve Noel'in yol göstericiliği altında biçimsel olarak kurulmuş oluyordu. Sistem bütünüyle feodal bir örgütlenmeye dayanıyordu ve mimarı Noel'di. Şeyh Mahmut bölge valiliğine, diğer Kürt şefleri de etkinlik derecelerine göre çeşitli merkezlerin yöneticiliklerine atanarak ödeneğe bağlandılar. Her aşiret bölgesi yönetsel bir birim olarak örgütlendi. Nahiye ve köylere varana dek her birimin başına birer ağa ya da şef getirildi. Devlet dairelerindeki Türk ve Arap memurların görevlerine son verilerek yerlerine Kürtler atandı. Kürtçe resmi dil olarak tanındı. İngiliz subayların komutasında, Kürtlerden oluşan bir paralı asker birliği kuruldu.³⁶

Sistem, Halepçe'den Revandiz'e değin uzanan geniş bir alanda uygulamaya kondu. Noel, Kürdistan'ın karakteristik özelliklerini koruyarak, halkın ulusal isteklerini yaşama geçiren en uygun yöntem olduğunu düşündüğü uygulamanın Van'a dek yaygınlaştırılmasını ve oluşturulan yapının özerklikten bağımsızlığa doğru evrilmesini önerecek denli kendinden emindi.³⁷ Şeyh Mahmut ise, diğer aşiret şeflerini denetim altına almasını sağlayarak, kişisel otoritesini artırmasına olanak vereceği düşüncesiyle yöntemi be-

³⁵ L/P-S/10/781, P 5103: Wilson → Montagu, Bağdat, 16.11.1918; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/781, P 5435: Wilson → Montagu, Bağdat, 04.12.1918; Wilson, a.g.e., s. 129.

³⁶ FO 371/5069, E 8751/11/44: "Administration Report of Sulaimaniyah Division for the Year 1919," E. B. Soane, 23.07.1920; FO 371/10824, E 1303/32/65; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050.

³⁷ Air 20/512: Noel → Wilson, Sulaimaniyah, tarihsiz.

nimsemişti. Aşiret oluşumunu dışlayacak daha demokratik bir örgütlenme modeli, kişisel emellerini gerçekleştirmesine hizmet etmeyeceği için Şeyh Mahmut açısından arzu edilir değildi. Fakat zaten yörenin özgün toplumsal yapısı içinde bu tür bir örgütlenme olanaklı da değildi.³⁸

Noel'in büyük umut bağladığı düzenlemenin halk nezdinde en küçük bir desteğinin bile bulunmadığı birkaç hafta içinde ortaya çıktı ve uygulama tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. Kendisinin dışında tüm aşiretler Şeyh Mahmut'a karşıydı. Onun liderliğini tanımadıklarını ve doğrudan İngiliz yönetimi altına girmek istediklerini açıkça ifade ettiler. Dağlı bir aşiret şefinin yönetimine girmeyi küçültücü bulan Kerkük, Kifri, Erbil gibi kentlerin yerleşik ve eğitilmiş halkı zaten en başından beri bu oluşuma karşı çıkmıştı. Öte yandan, uygulamada kendi yakınlarını ve aşiret üyelerini her açıdan kayıran ve onlara öncelikli işlem yapan Şeyh Mahmut'un yönetim anlayışının, "aşiret yönetimi" kalıplarının ötesine geçemediği ve en düşük ve gevşek yönetim standartlarında bile uyumlu ve sürekli olamayacağı anlaşılmıştı. Üstelik Şeyh Mahmut konumunu borçlu olduğu İngilizlerle işbirliğine de yanaşmıyordu. O, otoritesinin İngiliz desteğinden değil, Kürtler üzerindeki moral gücünden kaynaklandığını düşünüyordu. Oysa sahip olduğu moral gücün temelinde, İngilizlerin ona sağladığı silah, mühimmat ve aylık 10 bin rupi tutarındaki ödenek vardı.³⁹

Feodal temele dayalı güdümlü bağımsızlık modelinin yürütülmeyeceği anlaşılınca, Şeyh Mahmut'un yetkisinin sınırlarını tedricen daraltan önlemler alınmaya başlandı. Şubat 1919'da Kerkük ve Kifri Şeyh Mahmut'un "Kürdistan"ından ayrılarak doğrudan Bağdat'a bağlandı. Onları Köysancak, Revandiz, Halepçe ve diğer merkezler izledi. Sonunda Noel görevden alınarak, yerine, uygulamaya başından beri karşı olduğu bilinen E. B. Soane getirildi.⁴⁰

³⁸ FO 371/5069, E 8751/11/44.

³⁹ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; FO 371/5069, E 8751/11/44; Wilson, a.g.e., s. 129–132; Longrigg, a.g.e., s. 104–105; McDowall, a.g.e., s. 156; Review of the Civil Administration of Mesopotamia compiled by Miss G. L. Bell for the Acting Civil Commissioner, Parliamentary Papers, Cmd 1061 (1920), s. 60–62.

⁴⁰ FO 371/4162, ME 44 A/130560/3050; FO 371/5069, E 8751/11/44; Longrigg, a.g.e., s. 104–105; McDowall, a.g.e., s. 157. (Noel'e ve kurmaya çalıştığı sisteme yönelik en sert eleştiriler, onun ardından Süleymaniye'ye siyasi görevli olarak atanan E. B. Soane'dan gelmiştir. Soane, aşiret mensuplarını kötü yurttaşlar, üretken olmayan bireyler ve potansiyel barış yıkıcıları olarak nitelemekte; Yakın Doğu yönetimlerinin temel sorununun, bu yararsız ve kavgacı unsurları üretken yurttaşlara dönüştürmek olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Rusya,

Bu gelişmeler üzerine Şeyh Mahmut, İran'dan çağırdığı yandaşlarının desteğinde 22 Mayıs 1919 tarihinde İngiliz yönetimine karşı ayaklandı. Bağdat'la tüm ilişkilerini kestiğini açıklayarak bağımsızlığını ilan etti. Süleymaniye'deki İngiliz yetkililerini ev hapsine aldirdi. Üzerine gönderilen bir Hint birliğini yenilgiye uğratarak 26 Mayıs'ta Halepçe'yi ele geçirdi. İngiliz siyasi görevlisi Bağdat'a kaçmak zorunda kaldı.⁴¹

Durumu Londra'ya rapor eden Wilson, ayaklanmanın derhal bastırılması gerektiğini bildirdi. Çünkü 1) Hemen müdahale edilmezse, bekle-gör tavrını benimseyerek hareketsiz kalan aşiretlerin Şeyh Mahmut'a katılmaları tehlikesi ortaya çıkardı; 2) Hemen bastırılmazsa, hareket önce İran ve Musul Kürtleri arasında, sonra da tüm Mezopotamya'da yankı bulabilir ve benzeri hareketleri yüreklendirebilirdi; 3) Genel bir halk desteğine sahip olmayan ve henüz başlangıç aşamasında olan hareket, bu aşamada sınırlı bir askeri güçle bastırılabilirdi; böylece İngiltere'nin bölgesel saygınlığı artardı; 4) Musul, Bağdat ve İran Kürdistanı arasındaki stratejik konumu nedeniyle Süleymaniye'nin ivedilikle etkin denetim altına alınması genel bölge siyaseti açısından büyük önem taşımaktaydı.⁴²

Bu değerlendirmeler ışığında, büyük çaplı bir askeri operasyon düzenlendi. Bölgeye gönderilen İngiliz güçleri, 17 Haziranda Baziyan Geçidi'nde yapılan savaşta Şeyh Mahmut'u ağır bir yenilgiye uğrattılar. Şeyh Mahmut, gücünün ve otoritesinin dayanağını oluşturduğunu sandığı Kürt aşiretlerinin birçoğunu bu savaşta karşısında buldu; başta Caf, Pişdar ve Talabani olmak üzere Kürt aşiretleri fiilî olarak İngilizlerin yanında savaştılar. Ağır yaralı olarak

---

kimi zaman cezalandırma, kimi zaman yerleşik yaşamı göçebelikten daha çekici kılan özendirme yöntemleriyle bunlara karşı etkili bir savaşım vermiş ve sonunda aşiret sistemini çökertmeyi başarmıştır. Türkiye ve İran ise bunu başaramamışlar, bu yüzden aşiretleri zayıfladıkları anda parçalayıp etkisizleştirmek suretiyle sorunu zaman içinde çözme yoluna gitmişlerdir. Soane, Noel'in kurmaya çalıştığı yönetim anlayışının, aşiret sistemini yeniden canlandırmayı amaçladığından ötürü gelişim çizgisine ters düştüğünü, bu nedenle yanlış olduğunu savunuyordu.)

⁴¹ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; FO 371/5069, E 8751/11/44; FO 608/95/365-1-3/11144, G.O.C., Mesopotamia → W.O., Bağdat, 05.07.1919; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti.-Kalem-i Mahsus., No.50-3/25: Erzurum Vâlisi es-Seyyid Mehmed Reşid → Dâhiliye Nezâreti, 18.9.1335[1919]: XV.Kolordu Komutanlığı'nın 12.09.1335[1919]/308/1110 tarih sayılı yazısı; Wilson, a.g.e., s. 136-139; Longrigg, a.g.e., s. 104-105; Cecil John Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919-1925*, Londra, Oxford University Press, 1957, s. 29-31, 45-52.

⁴² FO 371/4191: Wilson → Montagu, Bağdat, 25.05.1919.

ele geçirilen Şeyh Mahmut, Bağdat'a götürülüp yargılandı. Ölüm cezasına çarptırıldıysa da, idam edilmesinin yol açabileceği olumsuz sonuçlar dikkate alınarak cezası, Mezopotamya Seferî Gücü Komutanının emriyle on yıllık sürgüne çevrildi ve Hindistan'a gönderildi. Süleymaniye ve çevresi doğrudan doğruya Soane tarafından yönetilmeye başlandı.⁴³ Gelecekte ortaya çıkabilecek benzeri hareketlere zamanında müdahale edebilmek için Kifri-Kerkük üzerinden Musul'a uzanacak bir demiryolunun yapılması kararlaştırıldı.⁴⁴

Şeyh Mahmut ayaklanmasında Kürt aşiretlerinin genel tutumu, İngiliz yetkililerini, *self determination* ilkesinin Kürtlere uygulanamayacağı konusunda ikna etti. Çünkü bir halkın kendi kendini yönetebilmesi için önce yönetim biçimi ve yöneticide uzlaşması gerekiyordu. Oysa aşiret kimliğinden ötesini göremeyen insanlardan oluşan bir toplulukta, bu tür bir uzlaşma olanaksızdı.⁴⁵

Vilayetin Kuzeyinde Yaşanan Gelişmeler

Wilson, vilayetin kuzeyinde oluşturmayı tasarladığı özerk Kürt devletleri kuşağı için Barzan Şeyhi Ahmet, Ahmet Faik Bedirhan ve Seyit Taha'dan yararlanmak istedi. Ancak daha önce İngiliz işgal yönetimi, savaş sırasında Ruslarla işbirliği yaptıkları için kendilerini çevreleyen Müslüman halkın düşmanlığına hedef olan ve bu yüzden Hakkâri ve Urumiye'deki yurtlarından kaçarak Irak'a sığınmak zorunda kalan Asurîler için bir yerleşim planı hazırlamıştı. Plana göre, Hıristiyan göçmenler Büyük Zap vadisine yerleştirilecek ve burada özerk bir yönetim kurmaları sağlanacaktı. Bu amaçla silahlandırılan Asurîlerden oluşturulan iki tabur paralı asker, İngiliz subayları komutasında, Büyük Zap vadisindeki bazı bölgeleri *temizleyerek* Asurî yerleşimine açmakla görevlendirildi. "Temizlik"ten kasıt, bölgedeki Kürt köylerini zor kullanarak boşaltmaktı. Ermeni ve Asurîlerle geçmişte yaşanmış sorunlar nedeniyle Müslüman halkın Hıristiyanlara yönelik olumsuz yaklaşımları ortadayken, bu tür bir uygulama ayaklanmaya açık davetiye çı-

---

⁴³ FO 371/5069, E 12856/11/44; FO 371/5069, E 8751/11/44; FO 371/5069, E 5892/11/44: "Administration Report of Kirkuk Division for the Year 1919," S. H. Longrigg, 5.6.1920; FO 371/10824, E 1303/32/65; L/P-S/10/782, P 3523: "A Note on Northern Kurdistan," G. L. Bell, 08.03.1920; Wilson, a.g.e., s. 139.

⁴⁴ Busch, Mudros... a.g.e., s. 186.

⁴⁵ L/P-S/10/782, P 3523; Air 20/513; Sluglett, a.g.e., s. 117.

kartmak demektir. Nitekim Mart 1919'dan başlayarak vilayetin kuzeyini baştanbaşa bir ayaklanma dalgası sardı.⁴⁶

İlk silahlı direniş hareketi, Şırnak'ta bulunan Şeyh Abdurrahman'ın yönlendirmesiyle Asurî köylerine saldıran Goyan aşireti tarafından başlatıldı. Nisanda Zaho'daki İngiliz siyasi görevlisi öldürüldü. İngilizler, bölgeye bir cezalandırma birliği gönderdilerse de, saldırganlar Musul vilayet sınırının dışına kaçtılar. Bâb-ı Âlî, İngilizlere yaranabilmek için On-üçüncü Kolordu'nun kaçakları cezalandırmak amacıyla kullanılmasını önerdi. İstanbul Yüksek Komiseri Calthorpe, ayaklanmacıların zaten Türk makamlarının kışkırtmalarıyla hareket ettiklerini ve yardım önerisini kabul etmenin, İngiltere'nin zaafının ve bölgeden çekilerek yerini Türklerle bırakacağını göstergesi olarak algılanacağını ileri sürerek karşı çıktı.⁴⁷

İngiliz müdahalesinin etkisiz kalmasının ardından ayaklanma hızla yayıldı. İngiliz jandarma postaları ve askeri konvoyları birbiri ardına saldırıya uğramaya başladı. Artık Barvarî ve Guli aşiretleri de Goyan aşireti ile birlikte hareket ediyorlardı. Haziran ayı sonunda İngiliz yönetimi, Asurîlere yer açma planını uygulamadan kaldırarak Asurî taburlarını geri çektiyse de huzursuzlukların önü alınmadı. Temmuzda İmadiye'ye saldıran ayaklanmacılar, iki İngiliz subayını öldürdüler. Cezalandırma kolu yaklaşırken ayaklanmacılar yeniden sınırın öte yanına kaçtılar. Ancak bu kez İngilizler, Asurî taburlarını da kullanarak sınırın Musul tarafında kalan ve ayaklanmacılara destek verdikleri düşünülen Kürt köylerini yakıp yıkarak tepki gösterdiler. Ağustos ve Eylül ayları boyunca süren bu cezalandırma operasyonunda ilk kez hava kuvvetleri de etkin biçimde kullanıldı; Musul vilayetindekilerin yanı sıra Cizre'nin bazı

⁴⁶ Great Britain, Colonial Office, *Report on Iraq Administration*, October 1920 to March 1922, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1922; Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, *First Series*, Vol. IV, 1919, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1952, No. 451, s. 679; Calthorpe → Curzon, İstanbul, 10.07.1919; No. 469, s. 704-705; Calthorpe → Curzon, İstanbul, 29.07.1919; No. 545, s. 813; Crowe → Curzon, Paris, 12.10.1919; B.O.A. D.H.-K.M.S., No. 50-3/25; Van Vâlisi Haydar → Dâhiliye Nezâreti, 06.05.1335[1919], 15.07.1335[1919]; Wilson, a.g.e., s. 127-132, 134, 143-144; Helmreich, a.g.e., s. 203-204; McDowall, a.g.e., s. 153-155; Arnold Joseph Toynbee, *Survey of International Affairs, 1925, Vol. I, The Islamic World*, Londra, Humphrey Milford, 1927, s. 484.

⁴⁷ FO 371/4191, ME 44/53756, 58996, 59057, 62841, 68028/3050; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/781, P 6958; Longrigg, a.g.e., s. 102-103; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, Cem Yay., 1976, s. 237.

köyleri de bombalandı.⁴⁸ Fakat Ekim ayında bu kez Barzan, Zibar, Sürücü ve Soran aşiretleri ayaklandı. Kasımda Musul siyasi görevlisi yanındaki jandarmalarla birlikte pusuya düşürülerek öldürüldü. Ayaklanmacıların eline geçen Akra yağmalandı. Bu kez ayaklanmaya destek veren aşiretlerin köyleri Asurî birlikleri ve savaş uçakları kullanılarak yıkıldı.⁴⁹ İngilizler ayaklanmaların Türklerce kışkırtıldığını düşünüyorlardı.⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa da ayaklanmacılara yardım edildiğini doğrulamaktadır.⁵¹

1918 Kasımında, Musul vilayetinin kuzeyinde güney-doğu Anadolu'da yaşayan Kürtlerin Britanya himayesi altında bir Kürt devleti kurulması yönündeki eğilimlerini belirlemek üzere Noel'in bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁵² Nisan 1919'da Anadolu'da göreve başlayan Noel, Kürtlerin İngilizlerce kazanılabilemelerini sağlamak amacıyla Kürtler için genel af ilan edilmesi önerisinde bulundu. Noel'e göre, Kürtleri Türklerle yakınlaşmaya yönelten temel etken Ermenilere yaptıklarının hesabının kendilerinden sorulacağı korkusuydu. Eğer Kürtler kazanılmak isteniyorsa bu endişelerini gidermek zorunluydu. Bunun için Ermenilere karşı işlenen cinayetler için genel af ilan edilmeli ve Kürtlere, Ermeni mallarını iade etmeleri dışında bir istemde bulunulmayacağı güvencesi verilmeliydi.⁵³

Londra'nın onayıyla Wilson, Musul vilayeti sınırları içindeki Kürtlere yönelik olarak, savaş sırasında işlenen suçların cezalandırılmayacağı ve karşılık istenmeyeceği güvencelerini içeren bir bildiri yayınladı. Benzeri bir bildiri Halep'te de yayınlandı.⁵⁴ Noel'e, gelecekte İngiliz yönetimine geçmeleri durumunda, af uygulamasının Kuzey ve Batı Kürdistan'a da yaygınlaştırılacağı konu-

⁴⁸ FO 371/41912, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/782, P 3523; Air 20/513, B.O.A., D.H.-K.M.S., No. 50-3/25: Van Vâlisi Haydar → Dâhiliye Nezâreti, 23.07.1335 [1919]; No.53-3/65: Bitlis Vâli Vekili Vehbi → Dâhiliye Nezâreti, 8.9.1335[1919]; Van Vâli Vekili Necib → Dâhiliye Nezâreti, 05.11.1335[1919]; Toynbee, a.g.e., s. 484; Longrigg, a.g.e., s. 102-103; McDowall, a.g.e., s. 154-155; Wilson, a.g.e., s. 152-153.

⁴⁹ L/P-S/10/782, P 3523; Wilson, a.g.e., s. 152-153; Longrigg, a.g.e., s. 102-103; Toynbee, a.g.e., s. 484; McDowall, a.g.e., s. 154-155.

⁵⁰ FO 371/4161, ME 44/170729/521: Robeck → Curzon, İstanbul, 26.12.1919.

⁵¹ Semen İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çev. Hasan Ali Ediz, 2. B., Ankara, Birey ve Toplum Yay., 1985, s. 120.

⁵² FO 371/3385, W 44/191848: Wilson → Montagu, Bağdat, 16.11.1918; L/P-S/10/818, P 1512: Wilson → Montagu, Bağdat, 12.03.1919.

⁵³ FO 371/4191, ME 44/66086/3050: Noel → Wilson, Nusaybin, 26.04.1919.

⁵⁴ Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II, Mütareke Dönemi: 1918-1922*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986, s. 228.

sunda halka sözlü güvence verme yetkisi tanındı.⁵⁵ Ancak bu önlemler ayaklanmaların önlenmesi konusunda fazla etkili olmadı.

Kuzeydeki Kürt ayaklanmaları İngilizleri ciddi biçimde geri letmişti. 1919 yılı sonunda İngilizler vilayetin kuzey ve doğu kesimlerinden çekilmişlerdi.⁵⁶ Kürt ayaklanmacılarla düzenli ordu birlikleri kullanılarak baş etmenin olanağı bulunmadığını anlaşıldığından, hava kuvvetlerinin kullanılmasına dayanan yeni ve etkili bir yöntem geliştirildi. Bu suretle izleyen aylarda durum büyük ölçüde denetim altına alındı.⁵⁷

Özerk Kürdistan Yaratma Planının Başarısızlığa Uğraması

Kürtlerin Musul vilayetinde İngiliz işgal yönetimine karşı bütün yıl süren silahlı başkaldırıları, Kürtlerin İngiliz koruması istedikleri varsayımını çürütmüştü. Her ne kadar ayaklanmalarda Türklerin etkin rol oynadığı düşünülüyorsa da, Kürtlerin İngiliz yönetiminden hoşnutsuzluk duydukları da açıktı. Gelineen noktada İngilizler, hem kural ve yasa tanımayan, hem de toplumsal bütünlüşme dinamiklerinden ve liderlikten yoksun olan Kürt halkını denetim altında tutmanın, bundan beklenen yarara değmeyecek ölçüde güç ve masraflı bir iş olduğu sonucuna varmışlardı.⁵⁸ Erbil Siyasi Görevlisi Binbaşı W. R. Hay, Kürtleri tanıdıkça, onların bağımsız bir yönetim kurmaya yatkın olmadıklarına ve bu yönde bir istemlerinin de bulunmadığına kanaat getirdiğini belirtiyordu. Toplumsal ilişkileri, çiftçilerin ağalardan, ağaların da birbirlerinden duydukları korkunun biçimlendirdiğini ifade eden Hay'e göre, Kürtlerin istediği, bir dış gücün, toplumsal yapının ana dokusuna karışmadan, dengeyi ve güvenliği sağlamasıydı.⁵⁹ G. Bell konuya daha yüzeysel bakıyordu. Ona göre, ağalık ortadan kaldırılmalıydı; ağaların baskısından kurtulan halk, İngilizlerle işbirliği yapabilir-

⁵⁵ FO 371/4191, ME 44/73095/3050: Inter-Departmental Committee on Middle Eastern Affairs, 12.05.1919; FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/782, P 3523.

⁵⁶ FO 371/5069, E 12856/11/44; B.O.A., D.H.-K.M.S., No. 50-3/25: Van Vâlisi Midhat → Dâhiliye Nezâreti, 22.11.1335[1919], 27.11.1335[1919]; Longrigg, a.g.e., s. 105-106.

⁵⁷ FO 371/5068, E 3448/11/44: "Note on Rowanduz," Major W. R. Hay, P.O., Erbil, 26.12.1919.

⁵⁸ FO 371/4192, ME 44 A/130560/3050; L/P-S/10/781, P 7328; FO 371/4193, ME 44 A/153749/3050: Inter-Departmental Committee on Middle Eastern Affairs, 17.11.1919; Busch, Mudros..., a.g.e., s. 189-190; Helmreich, a.g.e., s. 204; Wilson, a.g.e., s. 136-153.

⁵⁹ FO 371/5068, E 3448/11/44.

di.⁶⁰ Kürtleri iyi tanıyan Soane da tıpkı Hay gibi, aşiret yapısının doğal koşulların dayattığı bir örgütlenme biçimi olduğunu ve halkın değişim istemediğini vurguluyordu. Şeyh Mahmut liderliğinde gerçekleştirilmek istenen merkezî yapıya dayalı örgütlenme modeli, geleneksel yaşam tarzına yönelik bir tehdit olarak algılandığı için halk tarafından desteklememişti. Soane bir gerçeğe özellikle dikkat çekiyordu: Şeyh Mahmut ayaklanması İngiliz güçlerince bastırılmamıştı; Kürt halkı desteklemediği için başarısız olmuştu.⁶¹

İngiltere'nin Kürdistan planı iki düşünceye dayanıyordu: Kuzey sınırında bir tampon devlet oluşturmak suretiyle Mezopotamya'nın güvenliğini sağlamak ve Ermenistan devletinin kurulmasını olanaklı kılmak. Bu düşüncelerin her ikisi de, ancak Türk otoritesinin bölgeden uzak tutulması ile gerçekleşebilirdi. Türkleri uzaklaştırmak ise, ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu bütünüyle işgal etmekle mümkündü. Oysa İtilaf Devletleri'nin bunun için yeterli güçleri yoktu. İngiltere'de savaş sonrasında ciddi bir ekonomik bunalım yaşanıyordu. Londra'da, Mezopotamya'nın güvenliğini sağlayan askeri gücün maliyeti bile sorgulanırken yeni serüvenlere girişmek ve Anadolu dağlarının işgaline kaynak ayırmak düşünülmezdi.

Ermenistan devletinin kurulması, yalnız Türklerin bölgeden uzak tutulmasına değil, Kürtlerin karşı çıkışının engellenmesine ve ABD'nin bölgede manda sorumluluğunu üstlenmesine de bağlıydı. Kürt direnişi ya bölge bütünüyle işgal edilip zorla bastırılacak ya da siyasal vaatlerle kırılmaya çalışılacaktı. İlk seçeneğin uygulanması İngilizler açısından maddeten olanaksız olduğundan, Kürt ulusçuluğunu işlemek ve ondan yararlanmak yolunu seçtiler.⁶² Fakat kısa zamanda ortada işlenecek bir Kürt ulusçuluğu bulunmadığını gördüler. Önce bir Kürt ulusçuluğu *yaratılması* gerekiyordu. Bu da kısa zamanda olacak bir iş değildi.

Türk ulusal hareketinin, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde örgütlenmesiyle birlikte, bölgedeki Kürtler, Türklerle birlikte hareket etmeye başladılar. Türk ulusçularının kullandığı Ermeni tehlikesi, İslâm birliği, Hilafet'in korunması motiflerini içeren etkin propaganda söylemleri, İngilizlerin Ermeni ve Asurî yanlısı politikalarıyla birleşince, Kürtlerin saflarını belirlemeleri kolaylaştı. Ermeni ve Asurî tehlikesinin en yakından hissedildiği bölgelerde

---

⁶⁰ L/P-S/10/782, P 3523.

⁶¹ Air 20/513: "Note on the Political Situation in Southern Kurdistan", E.B.Soane, April 1920.

⁶² FO 371/4191, ME 44 A/130560/3050.

Kürtlerin Anadolu'daki direniş hareketine kazanılması süreci çok daha hızlı yaşandı. Bu gelişmeyi fark eden Noel'in genel af önerisi ancak kısmen kabul edilip uygulandı; ama tam olarak uygulansaydı bile, Batı Anadolu'daki keyfi işgaller birbirini izlerken, Kürtlerin bu vaatleri inandırıcı bulmaları ve İngilizlerin içtenliğine güvenmeleri beklenemezdi.

Amerikan Senatosu'nun 19 Kasım 1919'da Versay Antlaşması ile Milletler Cemiyeti Misakı'nı reddetmesi, ABD'nin Ermenistan mandasını üstleneceği yolundaki beklentinin gerçekleşmeyeceğini ortaya koydu. Senato kararı üzerine Londra'ya gelerek 11 Aralıkta Lloyd George ile görüşen Clemenceau; Fransa'nın Kilikya'dan çekilme niyetini açıkladı. Böylece Ermenistan projesi, tüm maddi dayanaklarını yitirmiş oluyordu.⁶³

Yeni Politika Seçeneklerinin Geliştirilmesi ve Nihai Düzenleme

Kürdistan hesabının tutmayacağına anlaşılması üzerine, İngiliz yönetim çevrelerinde iki görüş ağırlık kazandı. Dışişleri Bakanı Curzon'un başını çektiği, kimi askeri yetkililerce de desteklenen yaklaşıma göre, Musul vilayetinin Kürtlerin yaşadığı bölgelerinden bütünüyle çekilerek, onları kendi hallerine bırakmak en doğrusuydu. Bunun karşısındaki görüş ise, Wilson'un başından beri savunduğu ve artık pek çok yandaşı olan özgün düşüncesiydi. Yani Mezopotamya'nın Musul vilayetini de kapsayacak biçimde stratejik gereksinmelere göre çizilecek sınırlarının gerisine çekilmek.⁶⁴ İki görüşün ortak noktası, Musul vilayet sınırının ötesindeki Anadolu topraklarına ilişkin hesaplardan vazgeçilmesini öngörmeleriydi. Fakat Curzon daha da ileri giderek, Musul vilayeti içerisindeki Kürt bölgelerinden de çekilmeyi savunuyordu. Bu iki ana görüşün dışında tartışma konusu olan üçüncü bir görüş daha vardı ki, o da Noel'e aitti. Noel, Kürtlerin yaşadığı topraklardan bütünüyle çekilmek konusunda Curzon'a katılıyor, ama Kürtlerin kendi hallerine bırakılması düşüncesine karşı çıkıyordu. Ona göre Kürtler, eğer İngiltere onları himayesine almayacaksa, geniş bir özerklikle bir bütün olarak Türk egemenliğine terk edilmeliydiler.

⁶³ Document on British Foreign Policy, 1919–1939, Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, First Series, Vol. II, 1919, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1948, No. 55, s. 727; Anglo-French Meetings in Londra, 11.12.1919.

⁶⁴ L/P-S/10/781, P 6123; FO 371/4193, ME 44 A/157404/3050: Wilson → I.O., 22.10.1919; Wilson, a.g.e., s. 143; McDowall, a.g.e., s. 120, 165; Busch, Mudros..., a.g.e., s. 189-191.

Curzon, 19 Nisan 1920'de San Remo'da İngiltere'nin nihaî kararını açıklarken, ne İngiltere'nin, ne de Fransa'nın Kürdistan'da himaye sorumluluğunu üstlenmeyeceklerinin anlaşıldığını ve Kürtlerin Türkiye'den ayrılıp özerk bir devlet olarak örgütlendirilecek olurlarsa ne ölçüde bir denge unsuru oluşturabileceklerinin de kuşku olduğunu bildirdi. Yapılan araştırmalar temsil yeteneğine sahip bir Kürt lider bulunmadığını ortaya koymuştu. Kendi kabilesinden fazlasını temsil edebilen hiçbir Kürt yoktu. Kürtlerin ne istedikleri tam olarak anlaşılamamıştı; ama arkalarında büyük bir devletin desteği olmadan varlıklarını koruyabileceklerine inanmadıkları görülmüştü. Bu devlet İngiltere ya da Fransa olmayacağına göre, Türkiye olacaktı. Zaten ülke Türk yönetimine alışkındı. Öte yandan Curzon, bağımsız bir Kürdistan kurulursa, Musul vilayetinin bir bölümünü oluşturan Güney Kürdistan'ın da bu devlete katılacağına umulduğunu, oysa Musul'da yaşayan Kürtlerin bu yönde bir istemlerinin bulunmadığını ve pratikte Musul vilayetinin bölünmesinin de olanaklı olmadığını ileri sürdü. Eğer bağımsız bir Kürdistan kurulursa, Musul vilayetinde yaşayan Kürtlerin bu devletle birleşmeyi mi, yoksa Mezopotamya içinde kalmayı mı yeğleyecekleri, onların kendi kararlarına bırakılmalıydı.⁶⁵ Sevr Antlaşması'nın Kürdistan ile ilgili 62., 63. ve 64. maddeleri bu temel üzerinde düzenlenmiştir.⁶⁶

IRAK DEVLETİ'NİN KURULMASI

Irak Ayaklanması

San Remo'da Mezopotamya mandasının İngiltere'ye verilmesine tepki gösteren *El-Ahd* örgütüne kışkırtılan Bedevî Şammar aşiretine mensup 300 atlı, 3-4 Haziran 1920 tarihinde Tel Afer'deki İngiliz karakoluna saldırarak ikisi subay 20 askeri öldürdüler ve kenti de yağmaladılar.⁶⁷ Tel Afer saldırısı, Irak'ın bütünü-

⁶⁵ Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, Ed. Rohan Butler, J. P. T. Bury, First Series, Vol. VIII, International Conferences on High Policy, 1920, Londra, Her Majesty's Stationary Office, 1958, No. 5, s. 43-44: Meeting of Allied Representatives, 19.4.1920; Sevres Antlaşması'na Doğru, Derl. Osman Olcay, Ankara, A. Ü. S. B. F. Yay., 1981, s. 465-466; Helmreich, a.g.e., s. 301; Busch, Britain..., a.g.e., s. 387-388.

⁶⁶ DBFP, I/VIII, a.g.e., No. 5, s. 44-45: "Revised draft articles concerning Kurdistan," by Curzon, 19.04.1920; Sevres Antlaşmasına Doğru..., a.g.e., s. 467.

⁶⁷ Foster, a.g.e., s. 80; Kedourie, a.g.e., s.186-189; Wilson, a.g.e., s. 273-274; Longrigg, a.g.e., s. 119-120; Busch, Britain..., a.g.e., s. 400-401; Richard Coke,

ne yayılacak ve aylarca sürececek olan kanlı bir ayaklanmanın ilk kıvılcımıydı. Kerbelâ'daki Şîî liderlerin İngilizlere karşı cihat ilan etmeleriyle olaylar kontrolden çıktı. Özellikle Orta ve Yukarı Fırat bölgelerinde etkili olan ayaklanma boyunca İngiliz karakolları basıldı, askerleri ve görevlileri öldürüldü, iletişim hatları kesildi. Bağdat'ın dış dünya ile ilişkisi koptu. İngilizler ana kent merkezleri dışında ülkenin denetimini bütünüyle yitirdiler. Ayaklanma Ağustos'ta doruğuna çıktı. 11 Ağustos günü İngiliz işgal yönetiminin önde gelen isimlerinden Musul siyasi görevlisi Albay Gerald Leachman öldürüldü.⁶⁸ Kifri, Kızıl Robot, Hanikin, Bakuba ve Şahrabân Kürt aşiretlerinin saldırısına uğrayarak yağmalandı. Buralardaki İngiliz siyasi görevlileri öldürüldü. Eylülde Erbil'e saldıran Kürt aşiretleri ise geri püskürtüldü.⁶⁹ Olaylar üzerine Wilson görevden alındı.

Takviye birliklerinin gönderilmesiyle ülkedeki işgal güçlerinin toplam sayısı 100 bini aştı.⁷⁰ Musul vilayetinden çekilerek, tüm güçlerin Bağdat ve Basra'da toplanması düşünüldü ise de Wilson'un yerine Yüksek Komiser olarak Bağdat'a atanan Percy Cox, İngiltere'nin Mezopotamya'daki prestijini sarsacağını ve büyük bir felâkete yol açacağını ileri sürerek çekilmeye karşı çıktı.⁷¹

Çok geniş bir alana yayılmasına karşın, kısa süre içinde anlaşıldı ki, ayaklanmanın ne bir lider kadrosu, ne bir amacı, ne de bir eşgüdüm mekanizması vardır. Siyasi etkinlik hesabıyla hareket eden Şîî mücahit ve şeyhleri, İngilizlerce uygulanan vergilendirme ve yönetim politikalarına karşı olan yerli toprak ve mülk sahipleri, Osmanlı dönemindeki konumlarını yitirmiş eski memur ve bürokratlar Türk ve Arap ulusçularının yönlendirmesiyle eyleme geçmişlerdi. Fakat ayaklanmanın asıl vurucu gücünü, toplam nüfus içinde

---

The Heart of the Middle East, London, Thornton, Butterworth Ltd., 1925, s. 183-184.

⁶⁸ Foster, a.g.e., s. 82-83; Fromkin, a.g.e., s. 452; Kedourie, a.g.e., s. 192-193; Longrigg, a.g.e., s. 122; Ireland, a.g.e., s. 273; Coke, a.g.e., s. 188-190.

⁶⁹ FO 371/5229, E 10440/2719/44: "Note on the Causes of the Outbreak in Mesopotamia," Circulated by the Secretary of State for India, 26.08.1920; FO 371/9004, E 11789/1019/65; Longrigg; s. 124-125; McDowall, a.g.e., s. 159; Coke, a.g.e., s. 188-190.

⁷⁰ FO 371/5228, E 8483/2719/44: "British Policy in Mesopotamia," 19.07.1920, Report of Major Young, Enc. Haldane → W.O. Bağdat, 15.07.1920, W.O. → Haldane, Londra, 17.07.1920; FO 371/5231, E 13975/2719/44: "Note on the Mesopotamia-Persia Situation by Sir Percy Cox," 24.07.1920.

⁷¹ FO 371/5228, E 8483/2719/44; FO 371/5231, E 13975/2719/44; FO 371/5229, E 10440/2719/44; Busch, Britain..., a.g.e., s. 401-426.

sayısal olarak büyük bir ağırlığa sahip bulunan aşiretler oluşturuyordu. Bunlar, geleneksel olarak savaşa ve yağmacılığa eğilimli göçebelereydi. Bir süre sonra, bütünüyle denetimsiz olarak sağa sola saldıran, rasgele yerleşim merkezlerini yağmalayıp cinayetler işleyen çapulcu çeteleri çevreyi sardı. Tam bir kaos ortamı ülkeye egemen oldu.⁷²

İlk anda, ayaklanmanın hızla çok geniş bir alana yayılması üzerine endişeye kapılan İngilizler, olayın gerçek niteliğini fark edince, ellerindeki modern operasyon ve iletişim teknikleri sayesinde, sınırlı bir güçle, kısa sürede bunun üstesinden gelebileceklerini gördüler. Aslında zaten ayaklanma kendiliğinden tavsamış durumdaydı. Bombardıman uçakları ve zırhlı araçlar kullanılarak gerçekleştirilen operasyon ile Eylülde ana ulaşım ve iletişim hatları açıldı. Ekimde ana yerleşim merkezleri yeniden İngiliz denetimine girdi. Taşrada denetimin tam olarak sağlanması ise üç ayı buldu. İngilizlerin kaybı 2 bini, ayaklanmacılarınki ise 9 bini buluyordu.⁷³ Operasyonların toplam maliyeti 40 milyon paundu bulmuştu. Bu rakam, Birinci Dünya Savaşı boyunca İngilizlerin Arapları ayaklandırmak için yaptıkları harcamadan birkaç kat daha fazlaydı.⁷⁴ Ayaklanmanın bastırılması sırasında yapılan katliamlar, İngiltere'nin, Mezopotamya'yı Osmanlı baskısından "kurtardığı" söyleminin tüm dünyada sorgulanmasına yol açtı. Lawrence, ayaklanma bastırıldıktan sonra, hiçbir askeri gerekçeye dayanmaksızın, sırf oç alma ve gözdağı verme amacıyla köylerin bombalanıp, çoğu kadın ve çocuk büyük sivil kayıplara yol açılmasını sert bir dille eleştirdi.⁷⁵ Ayaklanma sürerken Ağustos ayında, Mendeli'de bir Arap hükümeti kurulduysa da etkili olamadı ve 1921 yılının başlarında kendiliğinden ortadan kalktı.⁷⁶ Ayaklanma bastırılmış, ama İngiltere büyük yara almıştı.

İngilizlerin, Türk sistemini model alarak oluşturdukları yönetsel yapı, bir yıl içinde çökmüştü. Oysa Osmanlılar, bunu 400 yıl başarıyla uygulamışlardı. İngilizlerin başlangıçta gözden

---

⁷² Foster, a.g.e., s. 83; Kedourie, a.g.e., s. 192-193; Longrigg, a.g.e., s. 122; Coke, a.g.e., s. 191-192.

⁷³ FO 371/5231, E 13298, 13301, 13302/2719/44: "British Troops in Middle East," Answer Given to the Parliamentary Question by the Secretary of State for War, W.S. Churchill, 27.10.1920.

⁷⁴ Ireland, a.g.e., s. 273; Howard Morley Sachar, *The Emergence of the Middle East 1914-1924*, New York, Alfred A. Knopf Inc., 1969, s. 373-374.

⁷⁵ Stivers, a.g.e., s. 115; Sachar, a.g.e., s. 374.

⁷⁶ Sachar, a.g.e., s. 372; Foster, a.g.e., s. 83; Kedourie, a.g.e., s. 192-193; Longrigg, a.g.e., s. 125.

kaçırdıkları gerçek, Türklerin, yönettikleri Irak halkıyla aralarında din birliğinin bulunması ve Osmanlı Sultanı'nın aynı zamanda Halife olmasıydı. Bu nedenle halk Türklere bağlılık duyuyordu. İngilizler ise, dinleri, dilleri, kültürleriyle bölgeye ve halka yabancıydılar. Üstelik Türkler, yerli unsurları yönetimde çok etkin olarak kullanıyorlardı. İngilizler ise, yerli halkı bir kenara bırakıp Hintlilerle iş görmeye kalkışmışlardı.⁷⁷

Faysal

Ayaklanma, zaman yitirilmeden bir Arap devletinin kurulmasının gerekli olduğunu ortaya koymuştu.⁷⁸ İngiliz yöneticilere göre, etnik ve dinsel bir mozaik görüntüsü veren ve nüfusunun büyük çoğunluğu göçebe aşiretlerden oluşan bir ülke için en uygun yönetim biçimi anayasal monarşiydi. Bütün iş monarkı bulmaya kalıyordu. Monark, hem İngiliz çıkarlarıyla uyumlu ve işbirliğine yatkın, hem de halkın karşı çıkmayacağı bir kişi olmalıydı. Bu tanıma bütünüyle uyan bir isim vardı: Faysal.⁷⁹

Cox, Irak Devleti'nin kurulması kararının alındığı Kahire Konferansı'ndan Bağdat'a döner dönmez harekete geçti. Faysal Avrupa'dan Basra'ya getirildi. 11 Temmuz 1921'de Cox'un atadığı Irak Bakanlar Konseyi, Faysal'ı Irak'ın anayasal kralı olarak tanıyan bir kararı kabul etti. Ancak bu yeterli değildi. Faysal'ın Irak halkı tarafından istendiğini göstermek gerekiyordu. Bunun için adına *referandum* denilen basit bir kamuoyu yoklaması yapıldı. "Referandum"un 1918 yılı sonunda yapılan "plebisit"ten farkı yoktu. Her yönetim biriminde, adına "temsil komiteleri" denilen ve doğrudan İngiliz işgal yönetimince seçilen kişilerden oluşan topluluklara Faysal'ın kral olmasını onaylayıp onaylamadıkları sorulmuştu. Tıpkı 1918'de olduğu gibi oylamalar açık olarak ve toplu halde yapılmıştı. Avam Kamarası'nda bile uygulama bir "fars" olarak nitelendirilmişti. Böylesine düzmece bir "referandum"da dahi iki livadan istenilen sonuç alınamadı. Süleymaniye livası "temsil komitesi" oluşturulamadığı için "referandum" dışı kaldı. Kerkük livasında ise, "temsil komitesi" Faysal'ın krallığı'nı reddetti. Irak İçişleri Bakanı, 18 Ağustos

⁷⁷ Longrigg, a.g.e., s. 113.

⁷⁸ FO 371/5229, E 10440/2719/44; FO 371/5231, E 13975, 2719/44.

⁷⁹ FO 371/9004, E 11789/1019/65; Longrigg, a.g.e., s. 126; Ireland, a.g.e., s. 287; Sluglett, a.g.e., s. 42, 44-45; Coke, a.g.e., s. 217-220, 224-225; Helmut Mejcher, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1900-1928*, I.B., Londra, Ithaca Press, 1976, s. 74-75.

1921’de, halkın ezici çoğunluğunun Faysal’ın krallığını onayladığını açıkladı. Resmi açıklamaya göre, kabul oylarının oranı %96’ydı. 23 Ağustos 1921 günü Faysal, elli yıl önce Mithat Paşa tarafından yaptırılan Bağdat Sarayı’nda Irak Kralı olarak taç giydi.⁸⁰

Hukuksal açıdan tam anlamıyla fiilî bir durum söz konusuydu. Sevr Antlaşması geçerlik kazanmadığı için ülke hukuken Türk egemenliğindeydi. İngiltere, Mezopotamya mandasını San Remo’da İtilaf Devletleri’nin kendi aralarında aldıkları bir karara dayanarak üstlenmişti. İngiltere’nin *mandataireliği* henüz Milletler Cemiyeti Konseyi’nce onaylanarak hukuksal geçerlilik kazanmamıştı. Ülkede anayasal monarşi kurulduğu ilan edilmiş ve kukla monarka taç giydirilmişti; ama daha ortada anayasa bile yoktu.⁸¹

Irak’ta İngiliz Mandasının Kurulması

Irak Devleti kurulduktan sonra, sıra bu ülkede mandanın ne şekilde uygulanacağına gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılacak olan topraklar Paris Barış Konferansı’nın 30 Ocak 1919 tarihli oturumunda saptanmış, aynı oturumda mandaların paylaşımı konusunda da uzlaşmaya varılmıştı.⁸² Söz konusu uzlaşmanın temelini, savaş sırasında yapılan gizli paylaşım antlaşmaları oluşturuyordu. Manda sözcüğünün Irak halkı üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi dikkate alan İngiliz yöneticileri, Irak’la yapılacak bir ikili antlaşmayla örtülü bir manda uygulamasına gidilmesine karar verdiler. Böylece görünüşte egemen bir statü kazanacak olan Irak’ın içinden gelebilecek tepkiler frenlenmiş olacağı gibi, İngiltere, manda koşullarının kimi kısıtlamalarından kurtulacak ve Milletler Cemiyeti denetimini gevşeterek daha serbest hareket edebilecekti.⁸³ Bu karar, 17 Kasım 1921’de İngiltere tarafından “manda yükümlülüklerinin yerel unsurlarla paylaşılacağı” ifadesiyle Milletler Cemiyeti Konseyi’ne bildirildi. Ardından bu doğrultuda bir taslak metin hazırlandı.⁸⁴ İngiltere için önemli olan, hukuksal geçerliliği

---

⁸⁰ FO 371/9004, E 11789/1019/65; Coke, a.g.e., s. 230-231; Longrigg, a.g.e., s. 132-139; Toynbee, a.g.e., s. 484; Foster, a.g.e., s. 95-96; Fromkin, a.g.e., s. 508; Howard, a.g.e., s. 321.

⁸¹ Longrigg, a.g.e., s. 134.

⁸² David Hunter Miller, *The Drafting of the Covenant, Vol. I*, New York, G. P. Putman, 1928, s. 101, 114.

⁸³ Foster, a.g.e., s. 97; Mejcher, a.g.e., s. 80; Stivers, a.g.e., s. 78-79.

⁸⁴ CAB 23/39, Conf. 125: “Situation in Mesopotamia,” 09.02.1922.

olsun olmasın, Irak'la anlaştığını ve manda ile ilgili yükümlülüğünü yerine getirme konusunda mesafe aldığını göstermekti.

Faysal'a imzalatılan antlaşma metni,⁸⁵ İngiltere'nin daha önce hazırladığı taslağın aşağı yukarı aynısıydı. Metnin başlangıcında, antlaşmanın hukuksal dayanağı olarak Sevr Antlaşması'nın 94. ve 132. maddeleri gösteriliyordu; oysa Sevr Antlaşması hiçbir zaman onaylanmamış ve yürürlüğe girmemişti. Taslağın, 8. maddesine göre, hiçbir Irak toprağı yabancı bir gücün denetimine terk edilemez ve kiralanamazdı. İngiltere bu hükmü metne dâhil etmekle, hem Arap ulusçularının desteğini sağlamayı hesaplıyor, hem Türk tarafına Musul konusunda kararlı olduğu mesajını veriyor, hem de, eğer antlaşma Konsey tarafından onaylanırsa, Musul konusunda Milletler Cemiyeti'nin desteğini arkasına almayı umuyordu.

Antlaşmada mandaya gönderme yapılmıyordu; ama manda kavramının içerdiği tüm koşullar antlaşmada yer alıyordu. İngiltere, herhangi bir dış saldırıya uğrarsa Irak'a destek ve yardım sağlayacaktı; karşılığında İngiliz Yüksek Komiseri ile ekibi Irak'ta yerleşecek ve tüm önemli yönetsel konularda karar verici konumunda olacaktı. Dış ilişkiler ve malî işlerle ilgili konularda İngiliz Yüksek Komiseri'nin önerileri bağlayıcı olacaktı.⁸⁶

27 Mart 1924 günü açılan Kurucu Meclis antlaşmayı onaylamaya yanaşmadı. Üyelerin çoğu, özellikle antlaşmanın malî hükümlerini çok ağır buluyorlardı.⁸⁷ Çeşitli kentlerde antlaşma karşıtı gösteriler giderek büyüdü. Mayıs ayında doruğuna ulaşan gösterileri polis, askeri birliklerin ve süvarilerin yardımıyla güçlükle bastırabildi.⁸⁸ Irak Kurucu Meclisi'nin antlaşmayı onaylamaması, Musul konusundaki İngiliz tezini büyük ölçüde zayıflatan bir durumdur. Bu nedenle Londra, Irak yönetimine ultimatö vererek onaylanmaması durumunda antlaşmayı reddedilmiş sayacağını ve soru-

---

⁸⁵ Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq signed at Bagdad, October 10, 1922; and Protocol of Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq of October 10, 1922, signed at Bagdad, April 20, 1923; together with Agreements Subsidiary to the Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq of October 10, 1922, signed at Bagdad, March 25, 1924, (British White Paper) G.B.F.O., Treaty Series, No 17 (1925), Cmd. 2370; FO 371/7772, E 10741/33/65: "Iraq Treaty," signed 10.10.1921; FO 371/7772, E 11744/33/65: Documents Communicated by the British Government to the League of Nations, 11.10.1922; Mejcher, a.g.e., s. 83-84; Sluglett, a.g.e., s. 79; Longrigg, a.g.e., s. 141-142.

⁸⁶ Foster, a.g.e., s. 110-111; Cumming, a.g.e., s. 116.

⁸⁷ CO 730/58/18924: Dobbs → Thomas, Bağdat, 18.4.1924.

⁸⁸ Report by His Britannic Majesty's Government on the Administration of Iraq for the Period April 1923 to December 1924, C.O. No. 13 (1925), s. 53.

nun Milletler Cemiyeti Misâkı'nın 22. maddesine göre çözümlenmesi istemiyle Örgüt Konseyine başvuracağını bildirdi. Bunun anlamı antlaşmanın iptal edilmesi ve doğrudan manda koşullarının uygulanmasıydı.⁸⁹ Ültimatom etkili oldu. Başbakan Cafer Paşa çeşitli vaatlerle Kurucu Meclis'in 108 üyesinden 69'unu toplamayı başardı. İngiltere'nin verdiği sürenin dolmasına bir saat kala (10 Haziran 1924 günü saat 23'te) oturuma katılan 69 üyenin 37'sinin olumlu oyuyla antlaşma onaylandı.⁹⁰

SORUNLAR VE “ÇÖZÜM”LER

Kürt Sorunu

Irak Devleti'nin kurulması sürecinde İngilizlerin başını ağrıtan sorunların başında, yine Kürt sorunu geliyordu. Kürtlerin kendi kendilerini yönetemeyecekleri de, Irak'a dâhil edilmeleri halinde sorun yaratacakları da belliydi. Kahire Konferansı'nda Kürt sorunuyla bağlantılı derin görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, sonuçta Cox'un, sorunun çözümünün zamana bırakılması ve bu süreçte Kürt bölgelerinin Irak içinde kalmakla birlikte, doğrudan İngiliz Yüksek Komiseri'nce yönetilmesi biçimindeki önerisi kabul edilmişti.⁹¹ Cox'un planı, Musul vilayetinde Kürtlerin yaşadığı bölgelerde alt vilayetler oluşturmak ve buralarda Kürt ya da Kürtçe bilen Arap memurları görevlendirmek suretiyle Kürt kimliğini Irak'ın siyasi bütünlüğü içinde tanımaktı. Cox üç tane alt vilayet kurulmasını öngörüyordu. İlki kuzeyde Zaho, Akra, Dohuk ve İmadiye'yi içine alacaktı. İkincisi Erbil, Köysancak ve Revandiz'den oluşacaktı. Üçüncüsü ise, Süleymaniye ve çevresini içerecekti. Kerkük ve Kifri, Kürt vilayetlerinin dışında tutulacaklardı. Fakat sonra kuzeyde ayrı bir vilayet oluşturma düşüncesinden caydı. Çünkü Zaho, Akra, Dohuk ve İmadiye ana ticaret merkezleri olan Musul'dan koparırlarsa Van'a yönelebilirlerdi. Bu yüzden Musul'a bağlı kalmalıydılar.⁹²

Cox, planını Kürtlerin görüşlerine başvurarak uygulamaya koymak istedi. “Kürtlerin görüşlerine başvurmak” denilen şey, İngiliz yanlısı olarak bilinen Kürt ağa ve şeyhleriyle yapılan bir

⁸⁹ CO 730/59/22744: Thomas → Dobbs, Londra, 14.05.1924; CO 730/59/23489: Thomas → Dobbs, Londra, 19.05.1924; Toynbee, a.g.e., s. 486; Foster, a.g.e., s. 122; Sluglett, a.g.e., s. 88; Mejcher, a.g.e., s. 150-151.

⁹⁰ Report on the Administration of Iraq...1923-1924..., a.g.e., s. 54.

⁹¹ Busch, Britain..., a.g.e., s. 469; Longrigg, a.g.e., s. 131.

⁹² L/P-S/10/782, P 2873: Cox → Churchill, Bağdat, 21.06.1921; McDowall, a.g.e., s. 166-167.

konsültasyondan ibaretti. Ama bunun da adına tıpkı 1918'de olduğu gibi "plebisit" denildi. "Plebisit" sonucunda Süleymaniye dışındaki Kürt bölgelerinin Irak'la siyasi birlik oluşturmaktan yana görüş bildirdikleri ilan edildi. Bu sonuca dayanılarak da Süleymaniye için özel bir statü oluşturulması, diğer Kürt bölgelerinin ise doğrudan Irak'a bağlanmaları kararlaştırıldı. Süleymaniye livası, eskiden olduğu gibi İngiliz siyasi görevlisi aracılığıyla doğrudan İngiliz Yüksek Komiseri'nce yönetilecekti. Kerkük, Musul ve Erbil ise Bağdat'tan atanacak mutasarrıflarca yönetilecekti. Kürt bölgelerinde yöneticiler yerli Kürtler arasından seçilecek ve resmi kurumlarda Kürtçenin kullanımı yaygınlaştırılacaktı.⁹³

Sömürgeler Bakanı Churchill, Irak ile Türkiye arasında tampon bir Kürdistan devleti kurulması konusunda hâlâ ısrarlıydı.⁹⁴ Fakat Cox, ayrı bir Kürdistan kurmanın sakıncalarını Churchill'e açıkladı ve patronunu ikna etti. Cox'a göre,

a) Kürt bölgelerinin Irak'ın denetimi dışında bırakılması, buralara yerleşecek olan Kemalistlerin Musul vilayetinin petrol alanlarını doğrudan tehdit edebilecek bir konuma gelmeleri tehlikesini yaratırdı. Özellikle Türk etkinliğinin merkezi olan Kerkük mutlaka denetim altında tutulmalıydı.

b) Kürt bölgelerini Irak'ın dışında tutmak, Musul vilayetini bir bütün olarak Irak'ın ayrılmaz bir parçası olarak gören Arap ulusçularıyla sürtüşmeye yol açardı. Son ayaklanmanın ağır bedeli ortadayken böyle bir sürtüşme göze alınamazdı.

c) Bağımsız bir Kürdistan yaratılması, yalnız Arap ulusçularının değil, Türklerle İranlıların da kabul edemeyecekleri bir seçenektir.

ç) Kürtler dışarıda bırakılırsa, Irak'taki Şî-Sünnî dengesi Şîler yararına bozulur; bu da kendisi Sünnî olan Faysal'ın konumunu ve ona bağlı olarak da İngiliz varlığını tehlikeye düşürürdü.

d) İlk bakışta ne denli ideal görünürse görünsün, etnik sınır ölçütü uygulamada ciddi zorluklar yaratırdı. Çünkü, insanlar birbirleriyle öylesine kaynaşmış durumdaydılar ki, Arap, Kürt ve Türkmen unsurlar arasında etnik bir sınır çizmek olanaksızdı.

---

⁹³ FO 371/9004, 11789/1019/65; Toynbee, a.g.e., s. 487; McDowall, a.g.e., s. 166-167.

⁹⁴ L/P-S/10/782, P 2873: Churchill → Cox, Londra, 24.06.1921.

e) Musul vilayetinin Kürt bölgelerinin Irak'tan ayrılması, İngiltere çekildikten sonra Irak Devleti'ni stratejik olarak savunulması güç sınırlarla başbaşa bırakırdı.

f) Nihayet unutulmamalıydı ki, Kürtlerin Irak içinde sürekli bir sorun kaynağı olarak yer almaları İngiltere'ye önemli avantajlar kazandırmaktaydı. Azınlık durumunda olmaları nedeniyle Kürtler, Araplara karşı İngilizlerle işbirliği yapmaktaydılar; bu da İngiltere'nin, Kürt sorununu bir baskı unsuru olarak kullanarak Bağdat üzerindeki ağırlığını artırmasını sağlayan bir etkendi.⁹⁵

Hıristiyanların Durumu

Musul vilayetinde yaşayan Hıristiyanlar Nesturî ve Keldanîlerden oluşan eski Asurî halkıdır.⁹⁶ Rusların vaatlerine kanıp, 1915 yılında Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Asurîler, 1917 devriminden sonra Rus Orduları dağılınca korumasız kalmışlar ve kendilerini çevreleyen Müslüman halkların düşmanlıklarına hedef olmuşlardır. Bunun üzerine, yurtları olan Hakkâri ve Urumiye'yi terk ederek İngiliz işgali altındaki Irak'a kaçmışlardır. İngilizler, Kasım 1918'de Bağdat yakınlarında Bakuba Kampı'nı kurarak 35 bin Hıristiyan sığınmacıyı buraya yerleştirmişlerdir.

Başlangıçta İngilizlerin bunlarla ilgili ciddi hesapları vardı. Hıristiyanların Büyük Zap'ın kuzeyinde, kendi korumaları altında özerk bir devlet kurmalarını sağlamak istiyorlardı. Lübnan'dakine benzer bir düzenlemeyle yönetilmesi tasarlanan bu devlet aracılığıyla, bölgede sağlam ve kalıcı bir denetim oluşturabileceklerdi.⁹⁷ Ancak İngiltere'nin, planı gerçekleştirmek için yeterli askeri gücü yğktü.⁹⁸

Zaman geçtikçe Hıristiyan sığınmacılar İngilizler için büyük bir soruna dönüştü. Çünkü 50 bin insanın barındırıldığı bir kampın maliyeti çok yüksekti. Üstelik aralarında birlik ve dayanışma duygusu da yoktu. Liderleri Patrik Benjamin Mar Şimun 1918

---

⁹⁵ L/P-S/10/782, P 2999: Cox → Churchill, Bağdat, 05.07.1921; FO 371/6347, E 12182/43/93: Cox → Churchill, Bağdat, 20.09.1921; Churchill → Cox, Londra, 03.10.1921; Sluglett, a.g.e., s. 119.

⁹⁶ FO 371/10081, E 11359/7/65: Further Answers to the Questionnaire submitted to His Majesty's Government by the League of Nations Irak Frontier Commission, 17.12.1922; Longrigg, a.g.e., s. 97-98.

⁹⁷ L/P-S/11/142, P 5421: "Memorandum Respecting the Settlement of Turkey and the Arabian Peninsula," by Political Intelligence Department, F.O., 21.11.1918.

⁹⁸ FO 371/4191, ME 44/57142/3050: Thwaites → Ronald Graham, Londra, 110.4.1919; Graham → Thwaites, Londra, 22.04.1919.

yılıının başında öldürülünce, on-üç yaşında veremli bir çocuk olan oğlu Paulus patrik olmuştu. Bir süre sonra o da öldü ve Asurîlerin dinsel örgütü bütünüyle dağıldı. İngiltere, yıllık maliyeti 2 milyon paundu bulan Hıristiyan sığınmacılardan kurtulmak istiyordu; ama bunu nasıl yapacağını bilmiyordu. Onları Hakkâri ve Urumiye'deki yurtlarına geri göndermek kolay değildi. İran'ın ne bunları kabule niyeti, ne de çevre Kürt aşiretlerinin saldırılarından koruyacak gücü vardı. Türkiye ile ilişkilerde ise hukuksal belirsizlik söz konusuydu.⁹⁹ Bunun üzerine Asurîlerin topluca İmadiye çevresine yerleştirilmesi düşünüldü. Bu kararı uygulamak için başvuru yöntem, yukarıda görüldüğü gibi, Kürtlerin İngiliz yönetimine karşı ayaklanmasına yol açtı. Bunun üzerine plandan vazgeçildi.

Mart 1920'de Aga Petros adlı bir serüvenci Bağdat'taki İngiliz yöneticilerine bir yerleşim planı getirdi. Plana göre, Aga Petros kendi halkından 8 bin silahlı adamıyla Türk-İran sınırındaki bir bölgeyi işgal edip burayı üs olarak kullanacak ve Hıristiyanların yurtlarına dönmelerini sağlayacaktı. Hakkâri ile Urumiye birleşecek ve Türkiye-İran-Irak arasında bir tampon devlet oluşturulacaktı. Son derece riskli olmasına karşın Hıristiyan sığınmacılardan kurtulmaya kararlı olan İngiliz yönetimi planı onayladı ve Aga Petros'u da onu uygulamakla görevlendirdi. Bakuba kampındaki Nesturî-Keldanîlerin yaklaşık 30 bini planı kabul etti. Geri kalanlar Dohuk-Akra bölgesine yerleştirildi ya da kamptan çıkarılarak başlarının çaresine bakmaları istendi. Kabul edenlerin yolculuğu Mayıs 1920'de Akra'dan başlayacaktı; ama Irak ayaklanmasının patlak vermesi üzerine, beş aylık bir gecikmeyle ancak 27 Ekim 1920 günü yola çıkılabildi. Sonuç tam bir felâketti. Bir yandan ağır kış koşulları, bir yandan da çevre Kürt aşiretlerinin saldırıları, zaten düzen ve disiplinden yoksun olan topluluğun dörtte birinin yok olmasına yol açtı. Kurtulabilenler kendilerini güçlkle Akra'ya attılar.¹⁰⁰

Planın başarısız olması üzerine Ocak 1921'de sığınmacılar için Akra yakınlarında Mindan Kampı kuruldu. Yolculuktan geriye dönmeyi başarabilen 20 bin Hıristiyan burada toplandı. Şubat 1921'de İngiliz yönetimi, bunları Hakkâri ve Urumiye'deki yurtlarına "tedrici sızma" denilen bir operasyonla göndermeyi kararlaştırdı. 1921 Mayısından itibaren kamp sakinleri gruplar halinde ülkelerine dönmeye zorlandılar. Ağustos ayında Mindan Kampı bütünüyle boşaltılmıştı. Urumiye kökenlilerin hemen hiç

---

⁹⁹ FO 371/9004, E 11789/1019/65.

¹⁰⁰ FO 371/9004, E 11789/1019/65.

birisi ülkelerine varamadılar. Bunlar, çiftçilikle geçinen yumuşak yapılı insanlar oldukları için ağır koşullara direnemediler. Birçoğu Kürt saldırıları sonucu yollarda öldü. Kalanlar, Bağdat'a ve Musul'a kaçarak sefalet içinde yaşamlarını sürdürmeye çalıştılar. Hakkârililer, dağlarda yaşayan, sağlam yapılı ve savaşçı insanlardı. Uzun yıllardır Kürtlerle sürekli çatışma durumunda yaşamak onlara kendilerini savunabilecek nitelikleri kazandırmıştı. Çoğu hayatta kalmayı başardı. Mindan Kampı'ndaki 14 bin Hakkâri'lerden yarısı Musul Ovası ile dağ yamaçlarında "boş" bulunan köylere yerleştirildi ya da Hakkâri'ye gönderildiler. Diğerleri kendi hallerine bırakıldı. Hakkâri'ye gidenlerin bir bölümü 1922 yılında; kalanı da 1924'teki Nesturî ayaklanması sırasında geri döndü. İngilizler Musul vilayetinde kalan Asurîlerin tümünü silahlandırdılar. 2 bin Asurî, paralı asker olarak İngiliz subayların emrinde iç düzeni sağlamakta kullandılar.¹⁰¹

Sonuçta 1918-1922 sürecinde İngilizlere sığınan 35 bin Nesturî-Keldanî'den 20-25 bininin Musul vilayetinin kuzeyine ya da Hakkâri'ye yerleşmeleri sağlanmış; geri kalanların çoğu ya ölmüş ya da, sağa sola dağılıp kaybolmuştu. Zulme uğrayan Hıristiyanları kurtardığı propagandasını sürekli işleyen İngilizler, sağ kalmayı başarabilen zavallı, çaresiz Asurîlerden ucuz paralı asker olarak yararlanmaya ve onları Müslüman halka karşı vurucu güç olarak kullanmaya sonuna kadar devam ettiler.

Lozan Konferansı'nda Fransız delegasyonu içinde yer alan Aga Petros, Türklerle ilişki kurarak bu yolla halkının kurtuluşunu sağlamaya çalıştı. 15 Ocak 1923'te İsmet Paşa ile görüşerek, 1) Hakkâri Sancağı'nın ya da en azından, Yüksekova ve Çölemerik kazaları ile Başkale, Şemdinli kazalarının birer bölümünün Nesturî-Keldanîlerin yerleşimine ayrılmasını; 2) Savaştan önce bölgede yaşamaktayken, çeşitli nedenlerle göç etmek zorunda kalan tüm Hıristiyanların topluca bu bölgede yaşamalarına izin verilmesi istedi. Karşılığında, 1) Nesturî ve Keldanîlerin Türklerle aralarında bir sorun olmadığını ilan etmeyi; 2) Musul'da bulunan silahlı Asurî birliklerinin, Musul vilayetine yönelik savlarını gerçekleştirebilmeleri için Türk makamlarının emrine verilmesini sağlamayı; 3) Ulaşma sağlanırsa, uygulamanın ayrıntılarını görüşmek üzere Ankara'ya gitmeyi önerdi. İsmet Paşa, Ankara'nın onayıyla Aga Petros

---

¹⁰¹ FO 371/9004, E 11789/1019/65; FO 371/10081, E 11359/7/65; FO 371/9006, E 10068/1019/65; F.O. Memorandum on "Assyrian Question," 11.10.1923; Edmonds, a.g.e., s. 386- 387; Longrigg, a.g.e., s. 138-139; Toynbee, a.g.e., s. 484-485.

ile yeniden görüştü ve isteklerinin kabul edileceği mesajını verdi.¹⁰² Ancak İngilizler devreye girerek Aga Petros'un Türk heyetiyle anlaşmaya varmasını engellediler.¹⁰³ Asurîler, Irak'taki vurucu güç içindeki en etkili unsurdu; onları yitirmek, İngiltere'nin bölgedeki konumunu önemli ölçüde zayıflatırdı.¹⁰⁴ Daha da önemlisi Musul sorunuyla ilgili İngiliz tezinin temel dayanağı Türklerin Hıristiyanlara mezalim uyguladığı söylemiydi. Hıristiyanların Türklerle anlaşması bu temel dayanağın çökmesi anlamına gelirdi. Musul sorunu İngiltere yararına çözülene dek Asurîlerin İngiliz denetiminde kalmaları gerekiyordu.

Bağdat'taki İngiliz yönetimi, Musul vilayetinde kalan ve sayıları 15–20 bin kadar olan Asurî-Keldanîlere daha önce Türklerin yaptığı gibi gevşek bir denetim uygulanması yolunu seçti. Onlara, liderlerini seçme ve vergilerini toplama konularında serbestlik tanıdı. Asurîlerin Musul vilayetinin Müslüman halkına karşı işgal yönetiminin vurucu gücü olarak kullanılması, onların bölgedeki geleceğini sıkıntıya sokacak nitelikte bir uygulamaydı. Fakat günü kurtarma peşinde olan İngilizler için bu önemsiz bir ayrıntıydı.

Türkiye'nin Musul'u Kurtarma Girişimlerinin Savuşturulması

Musul, Ankara yönetimince; Türkiye'nin işgal edilen diğer topraklarına göre öncelikle kurtarılması gereken bir bölge olarak görülüyordu. Coğrafi koşullar, ulaşım yetersizlikleri ve maddi güçlükler buraya askeri bir operasyon düzenlenmesine de elvermiyordu. Musul'un, Urfa, Antep ve Maraş'ta olduğu gibi, halkın kendiliğinden harekete geçmesi ve Ankara'nın vereceği maddi ve moral destekle kendi kendisini kurtarması isteniyordu. Bunu sağlamak için, Anadolu'dakilerle aşağı yukarı eşzamanlı olarak bazı örgütlenmeler gerçekleştirilmişti. Nisan 1919'da, Bağdat'ta yaşayan Türkler, Türk Derneği adıyla bir örgüt kurmuşlar, bir ay sonra derneğin Musul şubesini açmışlardı. Türk Derneği, İngiliz işgaline karşı, Arap ulusçularının örgütü *El-Ahd* ile yakın ve sıkı bir işbirli-

---

¹⁰² Lozan Telgrafları – Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı, C.I, 1922-1923, Derl. Bilâl N. Şimşir, Ankara, T. T. K. Yay., 1990, No. 353, s. 388-389; İsmet Paşa → Rauf Bey, Lozan, 15.01.1923/230, 231; FO 371/8994, E 1152/84/65: "Interview between E. G. Forbes-Adam and Aga Petros," Report by Forbes-Adam, 22.01.1923.

¹⁰³ FO 371/8994, E 1585, 1647, 2003, 2013, 2515, 2603, 2833, 2890, 3320, 5189, 10863, 10882, 11078, 11079, 11298, 11385, 11878/84/65: (Nesturi-Keldanîlerin özerklik istemleri ile ilgili yazışmalar.) 08.02. / 15.12.1923.

¹⁰⁴ FO 371/9006, E 10068/1019/65.

ği içinde çalışıyordu.¹⁰⁵ Irak ayaklanması, Musul halkına İngiliz işgalinden kurtulmaları için önemli bir fırsat vermiş, Ankara hükümeti de içinde bulunduğu son derece güç koşullara karşın ayaklanmacılara elinden gelen yardımı yapmıştı.¹⁰⁶ Kerbelâ'daki Şîî din adamlarına 7 bin lira gönderilmiş,¹⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa, Bağdat'taki Osmanlı Ulusal Güçler Komutanı Nasuhi Bey'e yazdığı 21 Mart 1921 tarihli mektupta Irak'ı İngilizlerden temizlemek için şimdilik yardıma gelemeyeceklerini bildirerek gönderilen paranın bir bölümünün aşiret reislerine dağıtılmasını, bir kısmıyla da silah ve cephane alınarak çete savaşları yapılmasını istemişti. 1920 Haziranında, El-Cezire cephesi komutanlığı Tel Afer'de İngilizlerle çarpışan Araplara silah yardımında bulunmaya başladı.¹⁰⁸ Musul-Cizre arasında Türklerle İngilizler arasında yer yer silahlı çatışmalar yaşandı.¹⁰⁹ İngiliz uçakları Cizre'deki Türk askeri hedeflerine hava saldırıları düzenlediler.¹¹⁰ Musul'a yönelik bir askeri operasyon planlayan El-Cezire cephesi komutanlığı, bu amaçla Kasım 1920'de Genelkurmay Başkanlığı'na başvurdu.¹¹¹ Ancak zaten üç cephede savaşılırken ve düzenli ordu henüz tam olarak kurulmamışken dördüncü bir cephe açılması uygun bulunmadı.

Irak ayaklanmasının 1920 yılı sonlarında bastırılmasından, Türk ulusalcılarının 1921 sonbaharında elde ettiği askeri ve diplomatik zaferlere (Sakarya Zaferi ve Ankara Antlaşması) değin geçen sürede, Musul'a yönelik Türk müdahalesi propaganda düzeyinde kalmıştır. Bu daha çok, İslâmî bir üslup kullanılarak kaleme alınan

---

¹⁰⁵ Al-Jumaily, a.g.e., s. 154-155.

¹⁰⁶ İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C. I, (Nisan 1919-Mart 1920), Haz. Bilal N.[uri] Şimşir, Ankara T. T. K. Yay., 1973, Belge No. 28, 29, 33, 34, 65, 75, 88, 95, s. 79, 82, 91, 92, 177, 215, 247, 262; Salahi R.[amazon] Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara, T.T. K. Yay., 1995, s. 63.

¹⁰⁷ FO 371/5048, E 5162/3/44: Wratislaw → Curzon, Beirut, 04.05.1920.

¹⁰⁸ FO 371/5228, E 9849/2719/44: Wilson → Montagu, Bağdat, 05.08.1920; FO 371/5229, E 10440/2719/44; FO 371/5230, E 12339/2719/44: "Mesopotamia: Preliminary Report on Causes of Unrest," Major N. N. E. Bray, 14.09.1920, Remarks on Report by H. Young, 12.10.1920; FO 371/5231, E 12966/2719/44: "Mesopotamia: Causes of Unrest-Report No. II." By Major N. N. E. Bray, 21.10.1920; Al-Jumaily, a.g.e., s. 62-63.

¹⁰⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.I, Devre 1, İçtima 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1337 (1921), Ankara, T.B.M.M. Basımevi, 1980, s. 68-74.

¹¹⁰ FO 371/5231, E 13592, 13801, 14028, 14147/2719/44, 03-11.11.1920.

¹¹¹ T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi adına Ahmet Hulki Saral, *Türk İstiklâl Harbi, C.IV, Güney Cephesi*, Ankara, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., 1966, s. 282.

bildirilerin dağıtılması suretiyle yapılıyordu. Söz konusu bildirimlerde, Hintli askerlerden, komutası altında görev yaptıkları İngiliz subaylarının emirlerini dinlememeleri istenmekte; kâfirlerin kökünün kazınarak kutsal yerlerin kurtarılacağı bildirilmekte; bu uğurda savaşan Mustafa Kemal Paşa'ya katılma çağrısı yapılmaktaydı.¹¹²

Bu dönemde, propaganda çalışmalarının yanı sıra, küçük, düzenli birlikler aracılığıyla Kürt aşiretlerinin kışkırtılıp, İngiliz yönetimine karşı ayaklandırılmasını hedefleyen sınırlı ve dolaylı bir müdahale yöntemi de uygulanıyordu.¹¹³ Bu amaçla 1921'in bahar aylarında üç subay ve 100 erden oluşan bir piyade bölüğü Revandiz'e gönderilmişti.¹¹⁴ Önde gelen Kürt aşiret reis ve ağaları ile yörenin etkin kişilerinin yer aldığı, "Meclis-i Millî" adlı bir yerel yönetim meclisi kuruldu. Sürücü aşiretinden Ragıp Sürücü meclis başkanlığına getirildi. Meclis, İngiliz-İrak karakollarına, Türk birliği ile Kürt aşiretlerinin ortak askeri operasyonlar düzenlemelerini kararlaştırdı. Binbaşı Şevki Bey, operasyonları yönetmek üzere Süleymaniye ve havalisi komutanlığına atandı.¹¹⁵

Ankara Antlaşması ile Güney cephesini kapatan Türkiye, Musul sınırına bir miktar askeri yığınak yapma olanağını buldu. 17 Mart 1922'de Ankara, Revandiz'e doğrudan Kaymakam ataması yaptı ve Remzi Bey Revandiz Kaymakamı olarak Mayıs 1922'de göreve başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın Revandiz'e takviye güç gönderilmesini öngören 1 Şubat 1922 tarihli emri üzerine, milis yarbayı Özdemir Bey bölgeye gönderildi.¹¹⁶ Özdemir Bey, 22 Haziran günü Revandiz'e ulaştı ve İngiliz uzmanlarının dört yılda başaramadıklarını birkaç hafta içinde başararak tüm bölge aşiretlerinin desteğini kazandı.¹¹⁷ Buna karşı İngilizler de Kürdistan Der-

---

¹¹² FO 371/6346, E 4300/43/93: Cox → Churchill, Bağdat, 19.04.1921; FO 371/9004, E 11789/1019/65; D.K.V./Irak Krallık Sarayı Dosyaları, No. 808-t/4/1: Türkiye ile Musul ve Sınır Sorunu, Belge No. 16'dan aktaran Al-Jumaily; s. 67; "Confidential Military Report on Mesopotamia, Area 9," Compiled by General Staff, Mesopotamian Expeditionary Force, Simla, Government Monotype Press, 1920, s. 7, 87, 102, 130-131, 141-143, 148-149'dan aktaran Al-Jumaily; a.g.e., s. 85.

¹¹³: FO 371/5232, E 15321/2719/44General Officer Commanding, Mesopotamia → W.O., Bağdat, 28.11.1920.

¹¹⁴ Harp Tarihi Dairesi Arşivi, No. 8/1989, Dosya No. 15'ten aktaran Saral, a.g.e., s. 266.

¹¹⁵ H.T.D.A., No. 8/1989, Dosya No. 15'ten aktaran Saral, a.g.e., s. 266; Al-Jumaily, a.g.e., s. 86.

¹¹⁶ H.T.D.A., No. 1/4283, Dosya No. 245'den aktaran Saral, a.g.e., s. 267-268.

¹¹⁷ FO 371/7772, E 9259/33/65: Irak Intelligence Report, No. 16, 15.08.1922; FO 371/7772, E 10859/33/65: Irak Intelligence Report, No. 17, 01.09.1922; FO

neği'ni kurarak propagandaya hız verdiler. Derneğin kurucusu Nemrut (Kürt) Mustafa Paşa, yayın organı ise *Bang-i Kurdistan* gazetesiydi.¹¹⁸ 12 Temmuz 1922 günü İngiliz siyasi görevlilerinin Süleymaniye'de yaptıkları toplantıda, Türklerin etkisini kırmamanın tek yolunun, ivedilikle bir Kürt ulusal yönetimi oluşturmak olduğuna karar verildi.

Neredeyse bütün önemli aşiretlerin desteğini kazanan Özdemir Bey, harekete geçerek 1 Eylül günü Derbent muharebesinde İngilizlere bağlı güçleri yenilgiye uğrattı.¹¹⁹ İngilizler, Süleymaniye'deki gayrimüslimleri havayolu ile tahliye ettiler Musul vilayetinin doğusunu bütünüyle Özdemir Bey yanlılarının denetimine terk etmek zorunda kaldılar.¹²⁰

Özdemir Bey'e verilen desteği zayıflatmanın tek yolu, Şeyh Mahmut'u sürgünden geri getirerek Kürtleri bölmektir.¹²¹ Sürgünde bulunduğu Hindistan'dan Bağdat'ta İngiliz Yüksek Komiseri Percy Cox'un huzuruna çıkarılan Şeyh Mahmut, Türkleri Süleymaniye'ye sokmama ve İngiliz hükümet politikalarına uygun davranma konularında güvence verdikten ve Kral Faysal'a bağlılık andı içtikten sonra Süleymaniye Valiliği'ne atandı.¹²² Ancak Süleymaniye'ye gelir gelmez verdiği sözleri unutarak Kürdistan'ın bağımsızlığını, kendisinin de Kürdistan Kralı olduğunu ilan etti. İngiliz yanlısı *Bang-i Kurdistan* gazetesini kapattı ve gazetenin editörlüğünü yapan Kürt Mustafa Paşa'yı Süleymaniye'den kovdu. Açıkta ulusçu bir çizgide yayın yapan *Rozh-i Kurdistan* gazetesini çıkarmaya başladı.¹²³ Kendi posta pulunu bastırды.¹²⁴ Ayrıca, Bağdat'ın karşı çıkmasına aldırmaksızın, Süleymaniye bölgesinden geçen bütün kervanlarından vergi almaya, ellerinde "Kürdistan Krallığı"nın geçiş belgesi olmayan kervanların mallarına el koymaya başladı. İngilizler kervanların yollarını Şeyh Mahmut'un etki alanı dışında kalan yerlere çevirerek onun gelir sağlamasını engellemeye çalıştılar ama etkili olamadılar.¹²⁵

371/7781, E 6864/96/65: Cox → Churchill, Bağdat, 05.07.1922; FO 371/7781, E 8600/96/65: Report on Situation in Kurdistan, 30.08.1922.

¹¹⁸ Al-Jumaily, a.g.e., s. 158-159.

¹¹⁹ FO 371/7772, E 12237/33/65, Irak Intelligence Report, No. 20, 15.10.1922.

¹²⁰ FO 371/7772, E 10410/33/65: Churchill → Cox, Londra, 07.09.1922.

¹²¹ FO 371/7781, E 9183/96/65: Cox → Churchill, Bağdat, 10.09.1922.

¹²² FO 371/10824, E 1303/32/65; Toynbee, a.g.e., s. 487-488; Longrigg, a.g.e., s. 144-145; McDowall, a.g.e., s. 160-161.

¹²³ McDowall, a.g.e., s. 174-175.

¹²⁴ Al-Jumaily, a.g.e., s. 90.

¹²⁵ FO 371/7772, E 14636/33/65.

Özdemir Bey, Şeyh Mahmut'un niyetini anlamak amacıyla Yüzbaşı Fevzi Bey'i Süleymaniye'ye gönderdi.¹²⁶ Şeyh Mahmut'un başlıca iki isteği vardı: 1) Kendisine Türk yönetimi altında yerel özerklik tanınması, 2) Silah ve cephane sağlanması. Bu iki koşul yerine getirilir ve Türkiye bölgeye askeri müdahalede bulunursa işbirliğine hazır olduğunu bildirdi.¹²⁷ Asıl niyeti, Musul vilayetinde bağımsız bir Kürdistan kurulmasını sağlamaktı. "Bağımsız Kürdistan"dan anladığı ise kendi aşiretinin tüm bölgeyi yönetmesiydi. Böylece, durumdan kendisi ve aşireti adına yararlanmış olacaktı. Oysa bunu daha önce denemiş ve başarılı olamamıştı. Ne diğer Kürt aşiretleri, ne de kentlerde yaşayan Türk nüfus onun yönetimi altına girmeyi kabul ederdi. Kendisinin bunu zorla yapabilecek gücü de yoktu. İngilizleri Türkleri ve çeşitli aşiretleri birbirlerine karşı oynayarak amacına ulaşabileceğini umuyordu.¹²⁸

İngilizlerin Şeyh Mahmut'u getirmekteki amaçları, olabildiğince çok sayıda aşireti Özdemir Bey'den uzaklaştırmaktı. Gerçekten de, Şeyh Mahmut'un gelmesinden sonra pek çok aşiret onun safına geçti. Bu bölünme etkisini hemen gösterdi. Özdemir Bey, Derbent savaşının ardından ele geçirdiği bazı yerlerdeki gücünü geri çekmek zorunda kaldı.¹²⁹ Yol açtığı sorunlara karşın, İngilizler Şeyh Mahmut'un varlığından büyük yarar sağlamışlardı.

İngilizlerin, Türk etkisini kırmak için başvurdukları diğer yöntem, hava operasyonları ile Özdemir Bey'e destek veren Kürt aşiretlerini yıldırmaktı. Hava saldırıları dost-düşman-tarafsız ayırımı yapmaya olanak vermiyordu. Fakat yöntem amansız olduğu ölçüde başarılıydı. Kentler, kasabalar, köyler aralıksız olarak bombalanıyor; ardından Asurî paralı askerleri kullanılarak yakılıp yıkılıyordu. Türklere destek oldukları varsayılan aşiretlerin hayvan sürüleri ve ekinleri yok ediliyordu. Özellikle Ekim ayı boyunca süren bombardımanlar sonunda Türklerin ve onları destekleyen Kürt aşiretlerinin elinde bulunan Köysancak, Raniye, Revandiz,

¹²⁶ H.T.D.A. No. 1/4282, Dosya No. 17'den aktaran Saral, a.g.e., s. 277; Longrigg, a.g.e., s. 144-145.

¹²⁷ Great Britain, Colonial Office, *Report on Iraq Administration, April 1922 to March 1923*, London, His Majesty's Stationary Office, 1923; Al-Jumaily, a.g.e., s. 93-95; Edmonds, a.g.e., s. 314; McDowall, a.g.e., s. 162.

¹²⁸ FO 371/7772, E 13087/33/65, Irak Intelligence Report, No. 21, 01.11.1922; Şeyh Mahmut→Kirmanşah Vâli-i Umûmîsi, Hoover Institute, Dağdeviren Koleksiyonu'ndan aktaran Tunaya, a.g.e., Belge No. 5, s. 215-216.

¹²⁹ Revandiz'den Köysancak ileri gelenlerine, 16.9.1922/1061 tarih sayılı mektup, D.K.V./Irak İçişleri Bakanlığı Dosyaları, No. 208-S.65/16/6: Kürdistan ile Kürdistan Doğusunda Bazı Olaylar, 1922-1923; Belge No. 60'tan aktaran Al-Jumaily, a.g.e., s. 89.

Bira Kapra, Kale Diza, Barzan, Rezan, Derbent, Merga gibi kent ve kasabalar büyük ölçüde tahrip edilmişti. Aşiretler açlıktan ölmek için birbiri ardına teslim oldular. 1922 yılı Kasımına gelindiğinde Özdemir Bey, ele geçirdiği bölgeleri terk ederek Revandiz'e geri çekilmişti. Aşiretlerin ise neredeyse tamamı İngilizlere boyun eğmişti.¹³⁰

Lozan görüşmelerinin başlaması üzerine askeri operasyonlarını durdurmak zorunda kalan İngilizler, zaman kazanmak için Şeyh Mahmut'a zeytin dalı uzatarak onun Özdemir Bey ile birleşmesini engellemeye çalıştılar. Bu düşünceyle, Bağdat yönetimi Kürtlere resmi bir çağırıda bulundu.¹³¹ 20 Aralık 1922 tarihinde, İngiltere-İrak ortak bildirisini biçiminde yapılan çağırıda, Kürtlere Irak sınırları içinde kendi yönetimlerini kurma hakkının tanındığı belirtiliyor ve çeşitli Kürt unsurlarının, oluşturulacak yönetimin yapısı, niteliği ve sınırları ile ilgili ayrıntıları görüşmek üzere yetkili temsilcilerini Kerkük'e göndermeleri isteniyordu.¹³²

Ocak 1923'te Süleymaniye'de toplanan aşiret şefleri, Şeyh Mahmut'u Kürdistan Kralı olarak tanıdıklarını ve İngiliz himayesi altında bağımsızlık istediklerini bildiren bir tutanak imzaladılar.¹³³ Kürt heyeti, Aralık bildirisini gereğince görüşmelerde bulunmak üzere 19 Ocak günü Kerkük'e geldi. Ancak heyette Türk yanlılarının bulunduğu ileri sürülerek, görüşme yapılmayacağı bildirildi.¹³⁴ Böylece, Aralık bildirisini ile verilen sözlerin ömrü ancak bir ay sürmüştü.

İngilizlerin tavrı karşısında Şeyh Mahmut, Türklerle ve Şii ulemasıyla bağlantı kurdu ve Ankara'ya bir heyet gönderdi. Özdemir Bey'e de, Kürdistan Valisi olarak konumunun korunması koşuluyla Türklerle ittifak yapmak istediğini ilettiler. Özdemir Bey, Şeyh Mahmut'a özerklik içeren on maddelik bir antlaşma tasarısı gön-

---

¹³⁰ FO 371/7772, E 10938, 12237, 13087, 13677/33/65; FO 371/7781, E 11529/96/65: Cox → Churchill, Bağdat, 22.10.1922; FO 371/7772, E 11903/33/65: Air Officer Commanding, Iraq → Air Ministry, Bağdat, 30.10.1922; FO 371/7772, E 11962/33/65: Air Officer Commanding, Iraq → Air Ministry, Bağdat, 31.10.1922; Saral, a.g.e., s. 278.

¹³¹ Events in Kurdistan, 13/14, Vol. II, Delhi, B.H.C.F.: Edmonds → Bourdillon, Kirkuk, 26.10.1922/K.847'den aktaran Sluglett, a.g.e., s. 120-121.

¹³² Report on Iraq Administration...1922-1923..., a.g.e., s. 38; Edmonds, a.g.e., s. 312; Toynbee, a.g.e., s. 488.

¹³³ FO 371/9009, E 1946/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 2, 19.02.1923.

¹³⁴ FO 371/9009, E 2341/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 3, 02.03.1923.

derdi.¹³⁵ Taraflar, ilkbaharda ortak saldırı düzenlenmesini öngören bir plan üzerinde anlaştılar. Plana göre, aşiretler Köysancak ve Kerkük'e saldırılacaktı. Şîî din adamlarıyla da anlaşmaya varılarak, Kerkük'e düzenlenecek saldırıyla eşzamanlı olarak Bağdat ve çevresinde ayaklanma başlatılması kararlaştırıldı. Gelişmeleri yakından izleyen İngilizler, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasından yararlanarak, 24 Şubat 1923'de Şeyh Mahmut'a, yönetiminin geçersiz olduğunu bildirdiler ve ondan Süleymaniye'yi terk etmesini istediler. 3 Martta savaş uçakları kenti bombalamaya başladı. 4 Martta Şeyh Mahmut Süleymaniye'den ayrılarak aşiret savaşçılarıyla birlikte Saradaş Vadisi'ne çekildi.¹³⁶ Halk ise kenti boşaltarak dağlara çıktı.¹³⁷ 16 Mayıs'ta İngiliz birlikleri herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın Süleymaniye'yi işgal ettiler.¹³⁸

Ancak İngilizler, eğer Musul vilayeti Irak Devleti'nin bir parçası olacaksa, Kürtlerin desteğini yitirmemek için onların ulusal istemlerinin Irak içinde olabildiğince karşılandığı bir yapı oluşturulması gerektiği değerlendirmesini yaptılar.¹³⁹ Bu düşünceyle bir "Yerel Kürt Konseyi" kurarak özerk bir örgütlenme gerçekleştirdiler. Buna göre Süleymaniye, Kürt Konseyi ve İngiliz Yüksek Komiseri'nin onayıyla Kral'ın atayacağı bir başkan tarafından yönetilecekti. Süleymaniye Livası'nda Kürtçe resmi dil olacak, bölgede görev yapacak tüm memurlar Kürt olacaktı; Faysal'a bağlılık andı içmemek koşuluyla Kürt temsilciler Irak Kurucu Meclisi'nde yer alacaklardı. Liva, Irak Devleti'nin yasalarına ve malî sistemine bağlı olacaktı; ama orada sağlanan gelirler liva için kullanılacaktı. Ancak İngiliz işgal gücünün çekilmesi üzerine Şeyh Mahmut, muzaffer bir komutan edasıyla ve büyük sevgi gösterileri arasında yeniden kente girdi ve bir kez daha krallığını ilan etti.¹⁴⁰ Bu durum karşısında Şeyh Mahmut'u Süleymaniye'nin *de facto* yöneticisi

¹³⁵ Lozan Telgrafları – Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı C. II, Şubat-Ağustos 1923, Derl. Bilâl N. Şimşir, Ankara, T.T.K. Yay., 1990, No. 88, s. 224; Rauf Bey → İsmet Paşa, Ankara, 27.04.1923.

¹³⁶ FO 371/9009, E 3466/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 5, 04.04.1923; FO 371/9009, E 3679/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 6, 11.04.1923.

¹³⁷ Busch, Mudros..., a.g.e., s. 374-375.

¹³⁸ FO 371/9005, E 5303/1019/65: 16.05.1923; FO 371/9009, E 5866/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 10, 06.06.1923.

¹³⁹ FO 371/9009, E 6469/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 11, 22.06.1923; Longrigg, a.g.e., s. 148.

¹⁴⁰ FO 371/9009, E 6964/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 12, 05.07.1923; FO 371/9009, E 7388/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 13, 17.07.1923; FO 371/9009, E 7681/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 14, 25.07.1923; FO 371/9009, E 8559/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 15, 24.08.1923.

olarak tanımak zorunda kalan İngilizler, Süleymaniye'yi Irak'a bağlı olmayan bir *no man's land* olarak tecrit ettiler.

İngilizler için asıl sorun Özdemir Bey'di. Türkler Musul vilayetinin içinde kaldıkça ve bölge Kürtleri ile doğrudan bağlantılarını sürdürdükçe, Kürtleri denetim altına almak olanaksızdı. Türklerle Musul Kürtleri arasındaki bağlantı mutlaka kesilmeli, bunun için de Özdemir Bey mutlaka Revandiz'den sökülüp atılmalıydı. Hava- lar düzelip kapanan yollar açıldıktan sonra Türkler bölgedeki güç- lerini takviye ederlerse, bir daha onları oradan uzaklaştırmak ola- naklı olmayabilirdi. Şu anda birçoğu "bekle gör" anlayışıyla dav- ranan Kürt aşiretleri kitlesel olarak Türklerden yana geçebilirler- di.¹⁴¹ Müfrezesi ile birlikte, toplum yapısının ilkel aşiret ilişkilerine dayandığı son derece kaygan bir zeminde, hiçbir yerden yardım almaksızın, aşiretlerin desteğiyle, büyük yokluk ve yoksunluklar içinde ayakta kalmaya çalışan Özdemir Bey, Kürtlere güvenileme- yeceğinin farkındaydı. Mart 1923'te Kürt şefleriyle yaptığı bir toplantıda, bunu onların yüzüne karşı da söylemiş, onları ikili oy- namakla suçlamıştı.¹⁴²

Nihayet İngiliz subayların komuta ettiği üç taburluk Asurî pa- ralı askerleri, Hintli birlikler, Irak Ordusu'na bağlı birlikler ve İngi- liz yanlısı aşiretlerden oluşan 10 bin kişilik güç, hava gücü deste- ğinde 11 Nisan 1923 günü iki koldan Revandiz'e doğru saldırıya geçti. Operasyon boyunca karşılarına çıkan tüm yerleşim birimleri- ni yakıp yıkarak ilerleyen birlikler 22 Nisan 1923 günü Revandiz'e girdiklerinde bütünüyle terk edilmiş karşılaştılar.¹⁴³ İran'a çekilen Özdemir Bey ve birliği, burada İran makamlarınca silahtan arındı- rıldıktan sonra Türkiye'ye iade edildi. Birlik, 10 Mayıs 1923 tari- hinde, Van'ın Özalp Kazası'na geldi.¹⁴⁴

Bir yıl sonra, 25 Mayıs 1924'te başlayıp, üç gün süren bom- bardımanın ardından Süleymaniye'yi yeniden işgal eden İngilizler, bu kez bölgede kesin denetim sağladılar. Şeyh Mahmut, yandaşla- rıyla birlikte bir daha dönmek üzere dağlara çekildi.

---

¹⁴¹ FO 371/9004, E 3117/1019/65: Air Officer Commanding, Mesopotamia → Air Ministry, Bağdat, 20.03.1923; Dobbs → Devonshire, Bağdat, 20.03.1923.

¹⁴² FO 371/9009, E 4188/1190/65.

¹⁴³ FO 371/9009, E 5237/1190/65: Irak Intelligence Report, No. 9, 23.05.1923; FO 371/9004, E 4122, 4240, 4365, 4466/1019/65: Turkish Evacuation of Rowanduz, 22.04./3.05.1923.

¹⁴⁴ Lozan Telgrafları, II, a.g.e., No. 309, s. 358: Rauf Bey → İsmet Paşa, Ankara, 26.05.1923; Saral, a.g.e., s.278-281.

SONUÇ: YÖNETSEL DÜZENLEME

Musul vilayetinin geleceği ile ilgili nihai kararını 14 Aralık 1925 günü açıklayan Milletler Cemiyeti Konseyi, vilayetin İngiliz mandası altındaki Irak Devleti'ne bağlanması gerektiğine hükmetti. Bu, mevcut koşullar ve konjonktür dâhilinde beklenen bir karardı. Konsey kararında, Britanya hükümeti, Kürt halkını koruyacak yönetsel önlemleri almaya davet ediliyordu.¹⁴⁵ 2 Mart 1926 günü İngiltere, kendisinden istenen koşulları yerine getirdiğini belirten bir yazıyla ve gereğinin yapılması istemiyle örgüte başvurdu. Başvuru yazısının ekinde, Bağdat'taki İngiliz Yüksek Komiser Vekili B. H. Bourdillon ile Irak Başbakanı Abdulmuhsin al-Sa'dun'un imzalarını taşıyan ve Kürtlere tanınmış olan hakların kapsamını gösteren bir andırı yer alıyordu. Bourdillon ile Sa'dun'un ortak andirisında, Kürt bölgelerinde Maliye ve İçişleri Bakanlıkları adına görev yapan toplam 57 yönetim memurundan 43 tanesinin, Adalet Bakanlığı adına görev yapan 13 yargıç ve başkâtipten 10 tanesinin Kürt olduğu; mahkemelerde davaların Kürtçe görüldüğü; ayrıca Süleymaniye ve Köysancak'ta kayıtların da Kürtçe tutulduğu belirtilmekteydi. Öte yandan, Kürt bölgelerindeki vakıflar, posta ve telgraf, kamu, adalet, sulama hizmetleri ile gümrüklerde ve Tarım Bakanlığı'na bağlı birimlerde çalışan 55 görevliden 38'i Kürt'tü. 20 senatörden 2'si, 88 milletvekilinden 14'ü Kürt'tü. Ayrıca, Maliye Bakanı ile İletişim-Hizmetler Bakanı da Kürt'tü. Kürtler, Irak nüfusunun % 17'sini oluşturmaktaydılar; polis gücünün % 24'ü, Ordu'nun % 14'ü, demiryolu çalışanlarının % 23'ü Kürt'tü. Her üç alanda görev yapan toplam 20 bin kişiden 4 bini Kürt'tü. Kürt bölgelerinde toplam 25 okul vardı. Bunların 5'i Hıristiyan okuluydu; eğitim dili Keldanîce ve Arapçaydı. Diğer 20 okulun 16'sında Kürtçe eğitim yapılmaktaydı; 4 okulda ise Hıristiyan ve Kürtler birlikte eğitim görmekteydiler ve bu okullarda eğitim dili olarak Arapça ve Kürtçe birlikte kullanılmaktaydı. Söz konusu okullarda görev yapan 52 okul müdüründen 44 tanesi Kürt, diğer 8'i ise Arap'tı; ama Arap müdürler de Kürtçe biliyorlardı. Savaştan önce Kürt dili ne resmi, ne de özel yazışmalarda kullanılmazken, İngiliz görevlilerinin çabalarıyla Kürtçe yazının oluşması ve bunun bir iletişim aracına dönüşmesi sağlanmıştı. Daha önce yazı dili olarak

---

¹⁴⁵ League of Nations, Council, Report by M. Undén on the Question of the Turco-Irak Frontier, Geneva, December 16, 1925, London, His Majesty's Stationary Office, 1925, Great Britain Foreign Office, Miscellaneous, No. 20 (1925), Cmd. 2565; PRO 30/52/104: C. 821, 1925-VII: Report by Undén, 14.12.1925.

Farsça, Türkçe ve Arapça kullanılıyordu. Vilayet genelinde Arapça ve Türkçe hâlâ yaygın kullanıma sahipti. Ancak, yoğun çabalar sayesinde Kürtçenin yazı dili olarak Erbil'e değin yaygınlaşması sağlanmıştı. Süleymaniye'de Kürtçe gazeteler çıkarılıyordu. Yönetim, Kürtçenin geniş bir alanda kullanılmasına izin vermekle kalmamakta; bunu teşvik de etmekteydi.¹⁴⁶

Andırıda, vilayette yaygın biçimde kullanıldığı söylenen Türkçeden ve Türkçenin eğitim ve yazışmalarda kullanılmasından hiç söz edilmemekte; hatta Türkçenin sınırlandırılmasına ve giderek tasfiyesine çalışıldığı da gizlenmemektedir. Kısacası, Musul vilayetinde Türklere ve Türkçeye yönelik olarak kapsamlı bir yok etme politikasının uygulamaya konduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın Kürtçenin her düzeyde yaygınlaştırılması için çalışıldığı açıkça ortaya konmaktadır. İngiltere'nin, kısa vadede kurulamayaacağı anlaşılan Kürdistan devletinin zaman içinde kurulmasını sağlamak için Kürt ulusal kimliğini yaratmaya yönelik uzun vadeli düzenlemeler yapmakta olduğunu anlaşılmaktadır. Bu düzenlemelerin meyveleri birkaç on yıl içinde alınmaya başlanacak ve hem Türkiye'nin, hem de bölgenin geleceği açısından ciddi sorunlara yol açacak bir süreç böylece başlatılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.O.A., D.H.-K.M.S., No.50-3/25.
B.O.A., D.H.-K.M.S., No. 53-3/65.

İngiliz Arşiv Belgeleri

Cabinet Files

CAB 27/1, CAB 27/24, CAB 23/39, Conf. 125.

Colonial Office Files

CO 730/58, 730/59.

Foreign Office Files

FO 371/3384, 3385, 4149, 4156, 4161, 4191, 4192, 4193, 5048, 5068, 5069, 5227, 5228, 5229, 5230, 5231, 5232, 6346, 6347, 7772, 7781, 8994, 9004, 9005, 9006, 9009, 9149, 10081, 10824, 11458,

---

¹⁴⁶ FO 371/11458, E 1367/44/65: "Memorandum on Administration of Kurdish Districts in Irak," by B. H. Bourdillon and Abdul'Muhsin-al-Sa'dun, 24.02.1926.

FO 406/40.
FO 608/95/365-1-3/11144.
PRO 30/52/104: C. 821, 1925-VII.

Air Ministry Files

Air 20/512, 20/513.

India Office Records – Library/India Office Files

L/P-S/10/781, 10/782, 10/818, 11/142.

Yayınlanmış Belgeler, Belge Derlemeleri

Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record 1914–1956, Derl. J.[acob] C.[olleman] Hurewitz, Vol. II, New York, D. Van Nostrand Co., Inc., 1958.

Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, First Series, Vol. IV, 1919, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1952.

Document on British Foreign Policy, 1919–1939, Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, First Series, Vol. II, 1919, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1948.

Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, Ed. Rohan Butler, J. P. T. Bury, First Series, Vol. VIII, *International Conferences on High Policy, 1920*, Londra, Her Majesty's Stationary Office, 1958.

İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919–1938), C. I, (Nisan 1919-Mart 1920), Haz. Bilal N.[uri] Şimşir, Ankara T.T.K. Yay., 1973.

League of Nations, Council, *Report by M. Undén on the Question of the Turco-Irak Frontier, Geneva, December 16, 1925*, London, His Majesty's Stationary Office, 1925, Great Britain Foreign Office, Miscellaneous, No. 20 (1925), Cmd. 2565.

Lozan Telgrafları – Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı, C.I, 1922–1923, Derl. Bilâl N. Şimşir, Ankara, T. T. K. Yay., 1990.

Lozan Telgrafları – Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı C. II, Şubat-Ağustos 1923, Derl. Bilâl N. Şimşir, Ankara, T.T.K. Yay., 1990.

Great Britain, Colonial Office, *Report on Iraq Administration, October 1920 to March 1922*, Londra, His Majesty's Stationary Office, 1922.

Great Britain, Colonial Office, *Report on Iraq Administration, April 1922 to March 1923*, London, His Majesty's Stationary Office, 1923.

Report by His Britannic Majesty's Government on the Administration of Iraq for the Period April 1923 to December 1924, C.O. No. 13 (1925).

Review of the Civil Administration of Mesopotamia compiled by Miss G. L. Bell for the Acting Civil Commissioner, Parliamentary Papers, Cmd 1061 (1920).

Sevres Andlaşması'na Doğru, Derl. Osman Olcay, Ankara, A. Ü. S. B. F. Yay., 1981.

Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq signed at Bagdad, October 10, 1922; and Protocol of Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq of October 10, 1922, signed at Bagdad, April 20, 1923; together with Agreements Subsidiary to the Treaty of Alliance between Great Britain and Iraq of October 10, 1922, signed at Bagdad, March 25, 1924, (British White Paper) G.B.F.O., Treaty Series, No 17 (1925), Cmd. 2370.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.I, Devre 1, İçtima 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1337 (1921), Ankara, T.B.M.M. Basımevi, 1980.

Kitap ve Makaleler

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, Cem Yay., 1976.

Al-Jumaily, Qassam Kh., *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Yay.

Haz. İzzet Öztoprak, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999.

Aralov, Semen İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çev.

Hasan Ali Ediz, 2. B., Ankara, Birey ve Toplum Yay., 1985.

Bell, Gertrude, *The Arab of Mesopotamia*, Basra, 1917.

Busch, Briton Cooper, *Britain, India and the Arabs (1914–1921)*, Los Angeles, University of California Press, 1971.

Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918–1923*, Albany, State University of New York Press, 1976.

Coke, Richard, *The Heart of the Middle East*, London, Thornton, Butterworth Ltd., 1925.

Cumming, Henry Harford, *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East: The Decline of French Influence*, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1986, c. 1938 (Oxford University Press).

Edmonds, Cecil John, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919-1925*, Londra, Oxford University Press, 1957

Foster, Henry A., *The Making of Modern Iraq: A Product of World Forces*, London, Williams and Norgate Ltd., 1939.

Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East 1914-1922*, London, Penguin Books Ltd., 1991.

Gönlübol, Mehmet, *Milletlerarası Siyasî Teşkilâtlanma*, 3. B., Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1975.

Hay, W. R., *Two Years in Kurdistan, Experiences of a Political Officer, 1918-1920*, Londra, Sedgwick and Jackson, 1921.

Helmreich, Paul C., *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Columbus, Ohio State University Press, 1974.

Howard, Harry N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York, Howard Fertig Inc., 1966.

Ireland, Philip Willard, *Iraq: A Study in Political Development*, London, Jonathan Cape, 1937.

- Kedourie, Elie, *England and the Middle East. The Vital Years: 1914-1921*, London, Bowes and Bowes Publishers Ltd., 1956.
- Lenczowski, George, *The Middle East in World Affairs*, 2nd Pr., Ithaca, New York, Cornell University Press, 1958.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic History*, 3rd Pr., Beirut, Oxford University Press, 1968.
- McDowall, David, *A Modern History of the Kurds*, Londra/New York, I.B. Tauris and Co., Ltd., 1997.
- Mejcher, Helmut, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1900-1928*, 1st Pr., Londra, Ithaca Press, 1976.
- Miller, David Hunter, *The Drafting of the Covenant*, Vol. I, New York, G. P. Putman, 1928.
- Monroe, Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East 1914-1956*, London/Baltimore, The John Hopkins Press, 1963.
- Nevakivi, Jukka, *Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920*, London, Athone Press, 1963.
- Sachar, Howard Morley, *The Emergence of the Middle East 1914-1924*, New York, Alfred A. Knopf Inc., 1969.
- Saral, Ahmet Hulki, *Türk İstiklâl Harbi*, C.IV, *Güney Cephesi*, Ankara, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., 1966.
- Sluglett, Peter, *Britain and Iraq, 1914-1932*, London, Ithaca Press, 1976.
- Sonyel, Salahi R.[amazon], *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, T. T. K. Yay., 1995.
- Stivers, William, *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918-1930*, London/Ithaca, Cornell University Press, 1982.
- The Letters of Gertrude Bell*, Vol. II, Ed. by Florance Bell, London, Ernest Benn, 1927.
- Toynbee, Arnold Joseph, *Survey of International Affairs, 1925*, Vol. I, *The Islamic World*, Londra, Humphrey Milford, 1927.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, *Mütareke Dönemi: 1918-1922*, 2.B., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986.
- Wilson, Arnold Talbot, *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties. A Personal and Historical Record*, London, Oxford University Press, 1931.
- Winstone, H. V. F., *Gertrude Bell*, London, Jonathan Cape, 1978.